

Közművelődési dolgozatok. (Culturhistorische Arbeiten). (hung.)

Autor: Molnar, Aladar

Verlag: Osterlamm

Ort: Pest

Jahr: 1866

Zitierlink: <https://data.onb.ac.at/rep/10621D7D>

Signatur: 74781-B

ID: 10621D7D

Digitalisiert mit Google

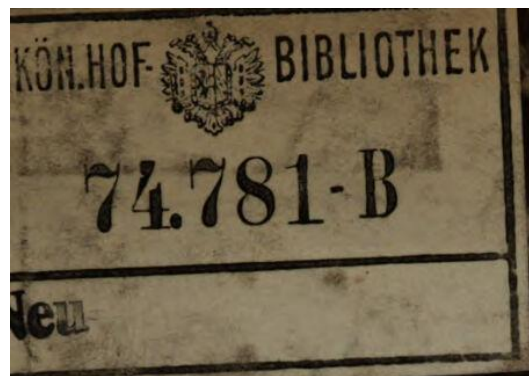
Umfang: Seiten 1 bis 296 (Komplettes Werk)

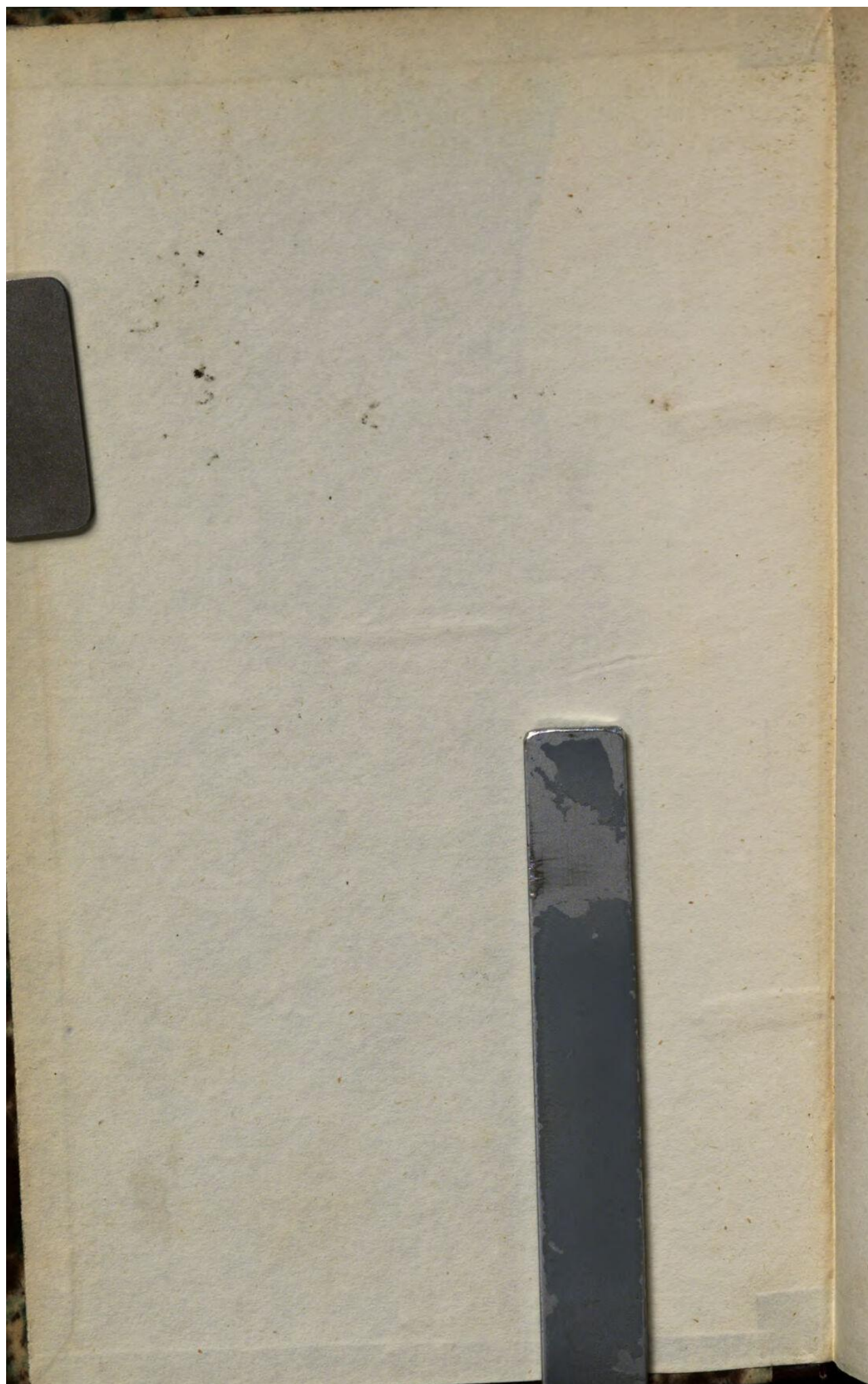
PDF erstellt am 15.09.2026 06:18

Nutzungsbedingungen: <https://www.onb.ac.at/nutzung>

Rechtehinweis: <https://rightsstatements.org/vocab/NoC-NC/1.0/>

Hinweis: Der Volltext wurde maschinell generiert und könnte aufgrund von OCR-Erkennungsfehlern Ungenauigkeiten oder fehlerhafte Zeichen enthalten.

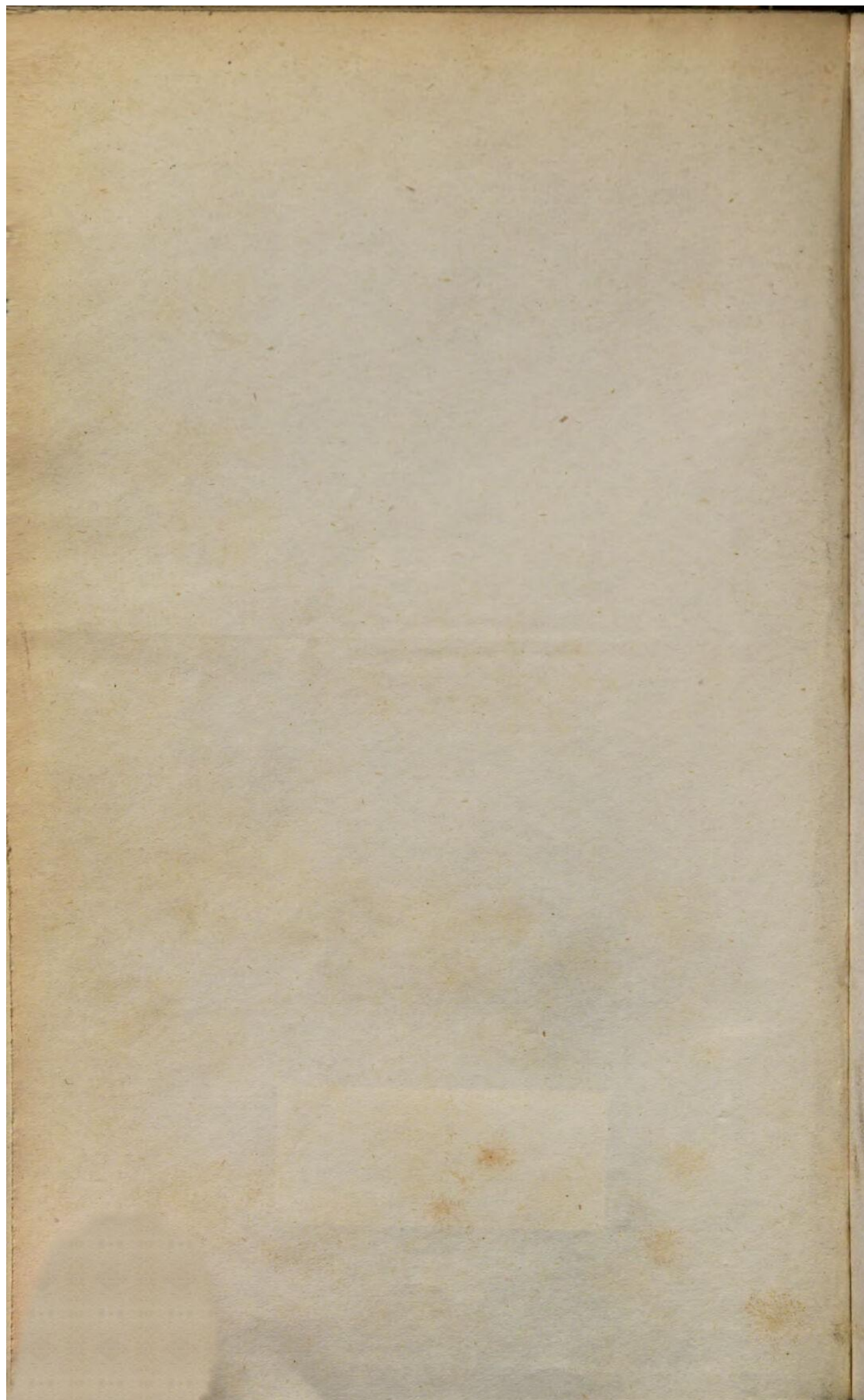

Österreichische Nationalbibliothek

+Z22853460X

KÖZMÜVELŐDÉSI
D O L G O Z A T O K.

IRTA

MOLNÁR ALADÁR,

REF. THEOL. TANÁR.

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1866.

KIADJA OSTERLAMM KÁROLY.

74781-B

KÖZMŰVELŐDÉSI

DOFGOZATOK

II. KÖTET

MOI NAR ALABAN

NY. THEOL. TUD.

ELŐ KÖTET

PEST, 1865.

Nyomatott Kecskeméten, Szilády Károlynál. 1865.

ELŐSZÓ.

Midőn kisebb dolgozataimnak, s különösen a Prot. Egyh. és Iskolai lapokban már megjelent némely munkáimnak önálló kiadására több oldalról ismételve fölszólítottak, gondolkoztam, ha valjon szükséges-e vagy legalább igazolható-e az, hogy — ez első kötetben foglalt — már egyszer megjelent munkákat a hirlapok hasábjairól már is összegyűjtsem s másodszor is közönség elé bocsássam? végre főleg e két okból összegyűjtésükre határoztam magamat. Először: e dolgozatok tanügyi és theologiai irodalmunknak legnagyobb részben időszaki kérdéseire vonatkoznak, s nem látom oly maradandó becsűeknek, hogy később — több évek múlva eszközlendő gyűjteménybe is fölvehetném őket, de másfelől már tárgyuknál és céljuknál fogva az épen napi hirlap-érdek kielégítésénél többet szándékoztam általuk. — Másodszor: különösen theologiai és tanügyi iro-

dalmunkban még nem jutottunk oda, hogy minden egyes nevezetesebb kérdés tárgyalásánál önálló könyveket irhatnánk, s tudományos vitáinkban kötetekkel polemizálhatnánk, hanem kénytelenek vagyunk a Protestans lapok szűk hasábjaira szorítkozni, s ott közölni oly tüzetesebb vizsgálódásokat, amelyek fejlettebb irodalmakban már nem tartoznak a hirlapirodalom körébe. Csakhogy míg ezen az úton egyfelől tán jobban lehet az eszméket terjeszteni, másfelől a szorosan összefüggő vizsgálódások nagyon szaggatva s a különböző számokban szétszórva jönnek a közönség elé. Ezért szükségesnek vélem a tárgyuknál fogva jelentékenyebb munkákat önálló gyűjteményekben is közrebocsájtani. Azt hiszem, hasonló okokból szokta ezt tenni a Prot. lapok szerkesztője is saját dolgozataival, s ugyanezt kísérlem én is meg közművelődési dolgozataim I-ső kötetében.

Még egyet kell megemlítenem. — E kötet utolsó íveit a hazából távollétem alatt nyomták, s e miatt a „Socinianismus“ című dolgozat végéről elmaradt egy jegyzet, melynek tartalmát szükségesnek tartom ha ott nem lehetett, hát itt elmondani. E dolgozat is a Prot. Egyh. és Isk. lapok 1864-dik évi folyamának 9-dik s következő számaiban jelent meg. Akkor ugyanazon lapban meg lettem érte támadva, hogy a

bevezetésben úgy látszik mintha az erdélyi unitariusok tanrendszerét akarnám ismertetni, holott a 16-dik századbéli Socin-féle unitarianismust adom elő, s ettől az erdélyi egészen különbözik. Ugyanott utasítva lettem, hogy az erdélyi unitariusok tanainak ismerése végett nem német forrásokhoz s soci-nek munkáihoz forduljak, hanem az újabb angol unitariusok műveit forgassam. Azonban míg az erdélyi unitar egyház testületileg nem nyilvánította, hogy a felhozott angol művekben foglalt tanok az övéi is, addig azokból legfőlebb az angol unitariusok hitelveit tanulhatnám meg, de nem az erdélyi unitár egyházéit. Sőt még az erdélyi unitárius írók műveiből is csak azok magán nézeteit láthatom, de az egyháznak mint egyháznak a hitelveit eddigelé egyedül az egyháznak hivatalos nyilatkozataiból érthetem meg. Ezekben pedig — a mennyire eddig őket ismerem — semmi lényeges különbséget sem látok az általam felmutatott socinianismustól, sőt úgy tudom, hogy azokat maga Socin Faust is helyeselte. (Természetesen ide nem értve Davidis Ferencnek későbbi s akkor maga az unitar egyház által is elítélt iratait.) Azt megengedem, sőt tudom, hogy ma már igen sok unitarius (talán a legtöbb) csak úgy nem vallja a 16-dik századbéli hitvallásaiknak minden pontját, mint akár a reformált, akár az

evangelicusok nagyrésze a helvetica vagy augustana confessio minden dogmáit. — — Ennyit igazolásaúl annak, hogy az irodalmi figyelmeztetés dacára is miért nem vettem fel e dolgozatot változtatás nélkül a jelen kötetben.

Egyébiránt ezt csakugyan ki fogja egészíteni — talán a legközelebbi kötetben jövőendő tanulmány az erdélyi unitariusok tanairól.

Pesten, szept. 29. 1865.

Molnár Aladár.

TARTALOM.

	Lap
Tünődések tudományos életünk fölött	1
Főiskolák és egyház közötti viszony	50
Bírálat, ily czimű könyvre: A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében; vagyis: szellőztetése Ballagi Mór „Tájékoztató”-nak. Írta Filó Lajos, nagy- körösi ref. lelkész	120
A socinianismus tanrendszere	239

Tűnődések tudományos életünk fölött. *)

Az élet még sivárságaiban is gazdag tárgyaúl szolgál gondolkodásunknak. Sőt gyakran a nyilvános közélet pangása utasít bennünket leghatalmasabban a komoly elmélkedésre. S valjon tudományosságunk tengődése fölött aggódó tűnődésre lehet-e alkalmasabb időpont, mint akkor, midőn azt vagyunk kénytelenek keserűen tapasztalni, hogy nemzetünknel, mióta Kazinczy s mártyr társai fölébreszték, az irodalom és tudomány iránti érdeklődés soha oly langymeleg nem volt, mint napjainkban. Egyfelől legelismertebb lapjaink és folyóirataink szerkesztői is szorongva tépelődnek vállalataik föntarthatásaért, s különösen tudományos munkával kínálni meg valamelyik kiadót, az meg épen a mindent rózsaszinben látó ifjui képzelet legmerészebb ábrándjai közé tartozik; másfelől pedig a létező (kivált a tudományos) irodalom belterjes életében is a legnagyobb szélcsendet látjuk. Ha valaki fölvet is egy-egy kérdést, ha kitűzi is egy eszme avagy tudományos irány lobogóját, szava a pusztában hangzik el, sem nyiltan föllépő, az irodalom terén támogató elvtársak nem csoportosulnak mellé, sem a sikra kiszálló, s a gondolat fegyvereivel küzdő ellenfelekre nem talál. Törekvését a

*) Megjelent a „Prot. egyh. és isk. lap“ 1864. nov. 6. és következő számaiban.

legnagyobb rész észre sem veszi, a kisebb rész unalomból vagy gratiából elolvassa, és vagy haraggal — vagy hallgatólag mosolylyal helyeselve — teszi le, de mindenesetre a feledékenységgel örök emlékezetének szentelve — félre teszi. Az egyedül elvek vitájában, irányok küzdelmében, az elmék harcaiban élő tudományos mozgalomról, a gondolkodás közéletéről nem is szólhatunk. Mintha a múlt évben földünket száritott, vetésünket kiégetett aszály most a nemzet szellemét hervasztaná, s a gondolat termését aszalná ki.

A veszélyes betegség, a halál jelei legerősebben indítanak elmélkedni az életről. Tűnődünk tudományos életünkéről!

Azonban a világért sem szándékozom a t. közönséget valamely „Önbírálat“ gorombaságaival leckéztetni meg, sem a régi dicsőségünk után epedő honfíjdalom szóvirágokkal díszített bús-magyar-sóhajtásait nem akarom zengedezni, — sem pedig semmi nagyszerű javaslatokat, minden keletről öröklött és nyugotról nyert nyavalyáinkból gyökeresen kigyógyító panaceát nem ígérek. Hanem csak úgy a mint tűnődésem közben fölmerülnek, elsorolom, mi tényezőit látom annak, hogy „önálló“ tudományosságunk és hazai tudományos életünk oly rendkívül nehezen fejlődhetik ki.

I.

Ha egy kevéssé körületekintünk a világirodalomban, lehetetlen arról meg nem győződnünk, hogy a tudomány állandó rendes katonaságát kiválóan a tanárok képezik. A többiek csak esetlegesen feltűnő önkénytes harcosok, néha óriások, legnagyobb részben dilettánsok, de a tudomány terjesztésének és fejlesztésének öröklő rendes művelői a tanintézetek apostolai. — Nem igen van Európában

ország (még Németországot sem véve ki), hol a népességhez aránylag több tanintézet volna, mint a két magyar hazában. És honnét van mégis, hogy a mi tanári karunk aránylag is mondhatatlanul kevesebb eredményt és sikert tud fölmutatni, önálló hazai tudományosság megalapításában s fejlesztésében, mint a külföldiek? E kérdés lebegett leginkább elmémben, midőn nem rég a külföld néhány tudományos egyetemét és tanintézetét meglátogattam. És reá a többek között igen természetesen megfejtő feleletet találtam egyfelől az ottani tanintézetek szerkezetében, másfelől a közönségnek a tudomány iránti érdeklődésében, és a tanároknak e két tényező által eredményezett működésében.

A nyugoti országokban a tanintézeteknek és főleg az egyetemeknek csak egyik célja a tanítás, a másik épen oly lényegesnek ismert rendeltetésük pedig az, hogy általuk maga a tudomány legyen folytonosan képezve, és a tanárok az iskola körén kívül is sokféle nyilvános föllépésükkel, valamint irodalmi működésükkel, az egész nemzet tudományos műveltségét fejlesszék. E célhoz képest vannak azután a tanintézetek szervezve, bennük a szellemi erők hatásának lehetőleg minden oldalról tér nyitva; e feladatra vannak a tanárok választva, anyagilag biztosítva, és munkával terhelve. Nem is említve, hogy könyvtárakkal, gyűjteményekkel, s általában a tudományhoz szükséges készletekkel mily dúsan vannak az intézetek ellátva, csak a tanárok állásáról szólok. Még mielőtt valaki rendes tanáruvá választatnék, nem csupán az irodalomban, hanem a tanintézetekben is mint magántanítónak tér nyílik számára, a melyen valamely tudományos szakban erejét kifejtsse, s tanári képesítettségét bebizonyítsa. Így azután a rendes tanszékek oly erőkkel lesznek betöltve, a melyeknek épen arra a szakra van hivatásuk, készségük, sőt azt már be is bizonyították. — A fölebb említett célhoz alkalmazott a tanárok száma is. Egy-egy egyetemnél 40—

150 tanár működik. (Halleban az egyetemen kívül, a Frankeanumban is 80 tanár van). Ennélfogva lehető, hogy egy tanár, tisztán egy tudományos szakban is, rendesen két, legfőlebb három tantárgygyal foglalkozik hetenként 6—10 órán. Így azután lehető, hogy minden idejét és erejét éveken, — vagy éppen egész életén keresztül egy studiumnak szentelje, azt minden oldalról kiaknázza, s ekkép nemcsak előadásában tarthat lépést ama tudomány világ-irodalmi haladásával, hanem ő is, magát a tudományt viheti tovább. És e mellett anyagilag úgy van a tanár biztosítva *), hogy teljesen tudományának élhet. Ez alatt nemcsak azt értem, hogy nem kénytelen egyébbel is foglalkozni, hogy megélhessen, hanem azt, hogy módjában áll tudománya érdekében vagyonával is áldozni, p. o. utazásokat tenni. Mindezek lehetővé teszik a tanárnak a tudományában való előhaladást; — az ugyanazon téren egy azon intézetben is számosan működő versenytársak **) és a hallgatónak az előadások iránti várakozása pedig erősen serkentetik, — s a tanulóknak és a közönségnek az elmeművek iránti érdeklődése hatalmasan buzdítja reá. Az a szellemi verseny, a zsúfolt terem, annak a tudata,

*) Németországban, az ottani olcsóbb élet mellett is, közönségesen egy-egy tanár évi fizetése 1000—2000 tallér, s összes évi jövedelmük (a tandíjakkal) ezértól 3—4—5 ezer tallérig is fölmege.

**) A legközelebbi évben p. o. előadásokat tartottak félévenként Halleban: a theologiai szakban 12— (ezeken kívül gyakorlati órákat 10-), a bölcsészeti szakban 33 tanár. — Erlangenben: theológiában 12, bölcsészetben 19 tanár; Heidelbergben: theológiában 25, tisztán philos. tudományokat 16 tanár. A kis Jenában működik jelenleg: a theológiában 7, a bölcsészetben 32 tanár, s ezenkívül a művészetek tanításával foglalkozik 7 tanár. — A berlini a legnépesebb, de biztos számadatokkal e pillanatban nem szolgálhatok. Az egész egyetemben rendesen 146—150 tanár szokott működni.

hogy a hallgatók minden szavát gondolkodó figyelemmel várják, s minden egy előadás azonnal a szabad véleményezés, összehasonlítás, és nyilvános bírálat tárgya; az a körülmény, hogy kivált valamely érdekesebb tárgynál, a rendes tanulókon kívül a padokon meglett férfiak, tudományos tekintélyek, az értelmiség minden köréből (pap, katona, állami tisztviselők) ülnek; mindezek a dicsvágytól legtávolabb álló tanár khatedrai készülleteire is nagy befolyással vannak. — S ideje és módja levén reá, ha néha sok évek fáradaimaival sikerül valamely becsesebb munkát megírnia, biztosítva van, hogy a közönség részvéte gazdagon fogja jutalmazni. Így p. o. legközelebb Müller Gyula hallei tanár a dogmatikáját adja ki, (oly művet, a melynek közönsége korlátoltabb, mint valamely történeti vagy bölcsészeti műé, és a melyből a német irodalomban már annyi sok jeles munka van) és kiadója csupán a három első kiadásért huszezer tallért fizet. Tehát én azt óhajtom — mondja valaki — hogy a tudomány szolgálata nyereséges üzletté szálljon alá? A világért sem. Én is a legnagyobb alávalóságnak tartom, ha valaki a gondolattal kufárkodik, ha csupán pénzért ír, és pénzért mindent megír; de engedelmet kérek, az mégis tagadhatatlan tény, hogy az író is a társadalom tagja, a melyben az élet minden szükségeinek fedezésével kell magát föntartania (sőt élete foglalkozásának természeténél fogva költségesebb); hogy neki is lehet családja, gyermekei, kiket föntartani és biztosítani erkölcsi kötelessége. És még a ki tisztán azért dolgozik is, mert a gondolkozás, kutatás lételeme, még annál is alkotásainak sikerére roppant tényező az a körülmény, hogy a mindennapi élet gondjaitól függetlenül szentelheti életét annak az eszmének, a miért lelkesül; — annak biztos tudata, hogy midőn a tudománynak él, ép ez által családját is biztosítja, s ha évtizedekig tartott fáradaimas kutatásokkal sikerült is egy maradandóbb becsű elmeművet kiérlelnie, ez által nemze-

tének szellemi — s családjának egyszersmind anyagi — tőkét szerzett. De van itt a dolognak még különösen két más oldala is. Először, hogy a nyugoti művelt nemzeteknél a tudományos munkákat gazdagon fizetik a kiadók, az nemcsak azt mutatja, hogy a szerző sok pénzt kap érte, hanem inkább azt tanúsítja, hogy ott a közönség előtt az elmeműveknek van értéke, becse; hogy ott a tudomány, a vizsgálódás, a társadalomnak valódi életszüksége, melyet a szükséges eszközök megszerzésével, ép úgy igyekezik fedezni, mint a táplálkozás és ruházat szükségseit. Röviden: nem hazafiúi áldozatból vesz könyvet, mintha azzal valami fölösleges jócselekedetet gyakorolna, s érdemet szerezne, hanem azért mert nem lehet el nélküle, szükségét érzi. — Továbbá a tudomány nem olyan mint a költői mű, mely az első megalkotáskor már oly készen kerül ki a művész kezéből, hogy azt későbbi javításokkal nem igen lehet tökéletesíteni. A tudomány öröklő, szakadatlanul haladó, és a kutatás természeténél fogva lassan képződő. A világirodalom legremekebb tudományos művei nem egyszerre készültek el, hanem sokszoros javítás, átalakítás, újból és újból dolgozás folytán lőnek kiépítve. Ezért a tudomány emberei csak ott képesek műveiket időről időre kellően tökéletesíteni, hol a tudomány iránti főlebb említett közérdeklődésnél fogva egyfelől műveik kelendők, és így többszöri kiadásokat érnek, másfelől pedig azokat nemcsak megveszik, hanem el is olvassák és nyilvánosan sok felől hozzá szólnak, a szerző művét és nézeteit minden oldalról bírálatilag megvitatják. Ugy hogy, mint a valódi önálló alkotmányos életben a törvények: — a tudományos problémák és elmeművek is a közgondolkodás eleven surlódásában s közrehatásában érlelődnek ki, és tisztulnak folytonosan.

Csak így lehet bármely nemzetnek is nem csupán könyvekben gazdag irodalma, hanem „önálló“ azaz oly tudománya, mely magából a nemzet szelleméből nő ki,

folytonosan abban gyökeredzik, és a közelmélkedés által műveltetve, a tudomány előhaladása egyszersmind a nemzet közműveltségének ugyanazon mérvű előremenetele is.

Mindez mennyire máskép van nálunk! Szinte nem is említve tanintézeteinknek tudományos készletekben való szegénységét, csupán tanáraink helyzetét s a közönségnek a tudomány iránti magatartását tekintjük. — Megjegyezem, hogy közelebbi célomnál fogva itt is inkább az általam tüzetesebben ismert protentans iskolákról szólok.

Felsőbb tanintézeteink is a korábbi zivataros időkben eredetileg csupán oly előkészítő iskolául alapítattak és rendeztetek be, hogy képesítsék a majdan külföldre menendett ifjainkat az ott gyakorlandó egyetemi tanfolyamra. Erre a célra tettek is apáink a külföldi egyetemeknél (ma már fájdalom legnagyobb részben elveszett) oly gazdag alapítványokat, a melyeket összevéve, velük itthon ugyancsak erős egyetemet lehetett volna fölláltani. — A későbbi időkben keletkezett főiskoláink is azután minden lényeges változtatás nélkül alapjukban, a régiék mintájára szerveztettek. Tehát iskoláink a történetileg eredeti rendeltetésüknél fogva nem magának a tudománynak önálló művelésére, hanem csupán a tanításra szorító oly alárendelt iskolául lőnek berendezve, melyekben még a tanításnak is a külföldi egyetemek által kellett kiegészítenie. És annyi sok ideig nem is arra törekedtek, hogy a magunk iskoláit emeljék önálló tudományos intézetekké, hanem csak arra, hogy alapítványtétel, az e célra idomított tanítóságok, s egyéb segélyek által minden módon ifjainkat képesítsék a külföldre menetelre. Odakint kellett azután tanároknak is képeztetni.

Iskoláinknak e korábbi rendeltetését nem veszik figyelembe azok, kik ma a változott viszonyok között is a régi, olcsóban és kevesebb tanárral kiállíthatott szerkezet után sóhajtoznak, holott ma már ők maguk is egyebet várnak intézeteinktől.

Az akkori viszonyok között és kezdetnek kétségkívül jól volt ez így. Hogy a vallási küzdelmeknek abban az időszakában, midőn majd egyik, majd másik főiskolánk alapítványai lőnek elpusztítva, gazdag egyetemeknek a hazában föllállítása helyett apáink biztosabbnak vélték a külföld protestans államaiban tenni le alapítványaikat, ez igen érthető. Hogy a reformátio kezdetében, mikor itthon a folytonos háboruzásban a csendes tudományos működésre s tanulásra már csak ennélfogva sem volt alkalmas a helyzet, őseink az új szellem eredeti forrásaihoz siettek ki, hogy a honnét a hitjavítás hozzánk hatott, onnét vezessék el az új kor tudományos életét is; ez is igen természetes. De az már egyáltalában nem természetes és nagy baj, hogy századokon át egész a legújabb időkig a kezdetnél maradtunk. — Tanodáink ősi, hiányos szerkezete és az általa előidézett azon körülmény, hogy mindig csupán a külföld tudományosságának terített, kész asztalához vándoroltunk és egyedül annak morzsalékaival táplálkoztunk; nagy részben ez okozá, hogy hazai tudományunk egészben véve mind e napig a külföldi tudományosság behatása s változásai alatt hullámzó, annak alárendelt, önállótlan törekedés, copirozása. *) Sok tekintetben ez okozza, hogy tanárainknak az idegen észjárás alkotásai nyomán írt művei legtöbbnyire oly vaj izűek, hogy a magyar ember szalonnás gyomra nem igen tudja megemészteni. — Azonban Isten mentsen meg, hogy ezzel a külföldre utazást, s a külföldi egyetemek látogatását kárhoztassam. A szomszéd németek, a franciák is utaz-

*) A legújabb időben a „hazai történetírásnak“ láthatjuk nagy örömmel önálló kifejlődését. És e kivételt szívesen elismerjük. De fájdalom, ezt sem mondhatjuk el az „egész“ történeti tudományról. A leginkább német francia munkák után dolgozott iskolai kézi könyveken kívül egész irodalmunkban nincs egyetlen nagyobb terjedelmű önállóul írt s befejezett világtörténetünk.

nak, s pedig sokkal nagyobb számban, sokkal többet, és messzebb mint a mi candidatusaink; ők is nagy gonddal tanulmányozzák, de nem utánozzák az idegen nemzetek műveltségét, és — a fő dolog — nincsenek arra kényszerülve, hogy művelődésük önállóságának árán csak az idegen tudományból táplálkozzanak. Mert a tudomány minden tényezőit föltalálják és átélik saját hazai életükben, tanintézeteikben és irodalmukban. A világ minden népei között legszámosabban utaznak az angolok. *) És mégis nincs Európában nemzet, a mely nemzeti önállóságát (sőt még idiotismusát is) tudományosságában is jobban megőrizné mint az angol.

De térjünk vissza intézeteinkhez. Az újabb időben a hazai közszellem felébredésével nevelési viszonyaink is megváltoztak. Ifjaink saját intézeteinkben az egyes tudományszakokat is annyira elvégezhetik, hogy egyházi, mint világi hivatalra, valamint tanári állomásokra is eljuthatnak a nélkül, hogy felsőbb egyetemekre kimennének. De csakis a hivatalokra juthatnak el. Hát a kor színvonalán álló tudományos szakképzettségre? A viszonyok e változtának, a kornak a műveltség s tudomány minden ágában fokozott igényeihez megfelelőleg változott-e tanintézeteink szerkezete is? E kérdésre tanintézeteinket általában véve tagadólag kell válaszolnunk. **) Mig a csak részben isme-

*) Csak az európai országokban évenként közép számmal 15 ezer angol touristát számlálnak.

**) Sőt viszonyaink változtának a tudományra nézve az utóbbi évtizedek alatt egy igen káros következményét tapasztalhattuk. Régi embereink mindegyike iparkodott külföldi egyetemekre menni. És ha idegen tudományosságra tett is szert, de mégis a tudománynak legalább azon színvonalával, a melyen az kintléte éveiben állt, megismerkedett, s tájékozta magát. A nemzeti érzületnek e század elején fölébredésével s természetes visszahatásával pedig sem nem szorítottak, sem nem igyekeztek kimenni. Az „academica promotio“ nevet viselő tanítóságokból a fe-

retközlésre, s másfelől ép oly lényegesen az elme közörlésére, az ész gymnastisálására hivatott gymnasiainkban gyermekeink órákkal és ismeretekkel túlterhelve vannak; addig az ifjainkat magának a tudománynak szentélyében tájékoztatásra, és szakpályákra való tudományok közlésére hivatott felsőbb iskoláink ma is csupán a tanításnak, s pedig a vázaltszerű kéziratok betanításának szűk korláta közé szorítkoznak, s csakis e célra vannak berendezve. Bennük a tanárok száma csekély, anyagilag rosszul biztosítvák, munkával túlterhelvék, és tudományos hatáskörük mégis sokképen korlátolt. — Nézzük sorra azokat a pontokat, melyeket főlebb az egyetemek tudományos hatalmának főtényezőiként emeltem ki.

Az első és egyik nagy hiányunk az, hogy nincs egy oly tanintézetünk sem, a hol bármely tudományos szakra hazai és prot. szellemben tudományos tanáraink képződhetnének. Hanem az e pályára lépők vagy kénytelenek idegen intézetekhez menni, vagy magán erejükre hagyatnak.

És azután rendesen csak úgy sorozzák be nálunk a tanárokat, mint a katonát. A legtöbb csak akkor készülhet szakjára, mikor már megválasztották. Nem csupán nagy Somosinkról olvashatjuk, hogy egész életét a görög római classikusoknak szánta, lelke hő szerelmével éveken keresztül majdnem egyedül bennük élt, midőn váratlanul a dogmatica s exegesis tanáraul választották, s besorozták theologusnak. — Hanem more patrio, a tanár válasz-

hér hollónál is nagyobb ritkaság volt ha valaki kiment. Tülfelől pedig a magunk intézetei sem alakítottak a tudomány jelen követeléseinek annyira megfelelőkké, hogy az egyetemi tanulmányt helyettesíthették volna. Ugy hogy intézeteinkből egyszerre hivatalba lépett embereink legnagyobb részén nem lehetett ugyan az idegen tudomány és észjárás ízét érezni, de a magyar tudományosság emlőin sem növekedtek igen nagyra.

tásoknál még ma is a „fac me talem talis ero“ elve az általában irányadó. Nálunk legtöbb esetben csak a véletlen játéka az, ha egyéni hivatásérzet, előleges szakképzültség, és az elfoglalt khatedra szerencsésen találkoznak. És míg egyfelől akár hány esetet tudnánk felmutatni, hogy a tanszékek oly egyénekkel töltettek be, a kik előzőleg egészen más szakra készültek, addig viszont akár hány egyént tudnánk elszámolni, a kik éveken át minden idejüket és erejüket egy tudományszakra oly célból szentelték, hogy abban tanárok legyenek, és vagy új, — sokszor egészen eltérő szakra kell készülniök *), vagy hivatal nélkül vetyengnek, mert más, korábban egyéb tudományra törekedett erők lőnek az ő tantárgyaikra alkalmazva. — Becsületes, talentumos, művelt fiatal ember, jó hazafi, kéznél is van, válasszuk meg tanárnak. Mire? Hát a legközelebbi üresedésben levő tanszékre. Arra mi nem is gondolunk, hogy lehet valaki nagyon jámbor, nagyon talentumos művelt ember, rendkívül jó hazafi, és ép oly rendkívül ügyetlen tanár. Sőt hogy hajlamánál s készülségénél fogva lehet valaki kitűnő természettanár, de épen ennélfogva nagyon rossz exegesis tanára. És mi közönségesen szokott eljárásunk következménye?

Először: az, hogy nem igen találkozik ember, a ki kora ifjúságában (pedig akkor kell) egy tudományra ráadja, beleélje magát, s abban annyira meghonosuljon, hogy mire tanszékbe kell lépnie, önmaga kellően tájékozott levén, biztosan tájékoztathatja tanítványait is ama tudomány egész körében, s a benne kifejlett különböző

*) Még arra sem egy példát tudnék említeni, hogy p. o. tanárnak választatva egyetemekre kiment, ott pár évig készült exegesisre, s mire haza jött, a körülmények fordultak, s beállították a költészet tanítására; vagy kint készült egyh. történetre, s haza jöve kezébe adták az exegesiszt, s több számtalan efféle.

irányzatokban. Ma már részint az ismeretek nagyon fel-
szaporodása — részint a tudományos felfogás mélyedése —
részint a minden ismeretkörben kifejtett sokféle irányok
miatt a tudomány minden egyes ágai annyira megnöveked-
tek, hogy csupa universalis, vagy encyclopaedicus művelt-
séggel a tudomány terén egyáltalán nem lehet terméke-
nyen működni. Hanem e célra nagyon idejekorán kell egy
valamely tudományágat választani, és egy egész életet rá
szentelni. Ámde ilyesmire csak a célhoz jutásnak, a siker-
nek reménye buzdíthat. A mi eljárásunk pedig nem hogy
serkentené, de sőt határozottan visszariasztja
ifju erőinket*) a hajlamának megfelelő tudományszakra
készüléstől. Ugyan hányadik embernek van a hajlama mel-
lett bátorsága is p. o. a classicai irodalom tanárságára
készülni azzal a mindennapi tapasztalásból meríthető kilá-
tással, hogy négy, öt évi munkája után meg fogják válasz-
tani dogmatika tanáraul, tehát akkor ugy is elől kell
kezdenie a készülést? Vagy ugyan kit biztatna az a
remény, hogy épen szakkészültsége miatt kenyér nélkül
marad?

Másodszor: itt még nem az a legnagyobb baj,
hogy p. o. a természeténél s készségénél fogva mathe-
sisre hivatott ember a történet tanárává választatott, tehát
a jó mennyiségtanár helyett rossz történettanárt nyertünk.
Mert ez nem mindig következik így be. Ritkaság ugyan,
hogy kivált a már kifejtett ember a hajlamától s szakjától
eltérő tudományba is bele tudja magát élni, de nem lehe-
tetlen. Az ember még sincs annyira a természettől desti-
nálva, hogy csupán a természet s korábbi munka által
kijelölt térre volna szorítva, hanem az akarat megfeszített
erélyével a szellemi élet minden körében képesítheti magát
egy bizonyos előmenetelre, sőt ha hol jó tehetség van, ott

*) Csak az én ismerőseim közül is élő példákkal szolgál-
hatnék.

láthatjuk, hogy ha p. o. természettől nyelvészetre született is, megválasztatván, élénk kötelességérzet, kitartó, kettőztetett szorgalom teheti igen derék theologiai tanárrá is, mint Somosink példája is fényesen bizonyítja, és a mint hasonló esetet a legtöbb tanárainknál tapasztalhatunk. Ámde ugyanannyi munkával, azzal a megfeszített erővel, melylyel a változott téren derék, sőt jeles dogmatika, vagy bölcsészet tanára lett, mily kitünő, művelője leendett az egyéniségével öszhangzó tudománynak? És a tudományra legkárosabb hatása fonák választási eljárásunknak épen az, hogy általa a geniusok útját vágjuk el, s azon körből, melyben a dolog természeténél fogva legbiztosabban emelkedhetnének a tudománynak productiv erőivé, rájuk nézt idegen térre sodortatnak, a hol legtöbben alig tudnak a jóra való közepességnél fölebb hatolni.

Tehát ha azt akarjuk, hogy felsőbb tanintézeteinkben ne csupán a tantárgyak taníttassanak, hanem a tudomány műveltessék és fejlesztessék, egy oly intézetről kell gondoskodni, hol a tudomány minden ágában önálló, szaktudósok képződhessenek. És addig is, (valamint azután is), mindenekelőtt első teendő az, hogy a tanárok választásában minden melléktekintetektől menten, egyedül a tudomány érdeke határozzon; kizárólag az a cél vezéreljen, hogy a tudományos erőknél azt a tért nyissuk meg, melyre a tehetséget adományozó, s szorgalommal megáldó jó Isten őket elhívta, hogy a tanszékek saját szakférfiakkal töltsenek be.

E célra pedig egyáltalában még az sem elég, hogy jogtanárul jogvégzett, — theologiai tanárul a theologiai tanfolyamot végzett embereket válasszunk. Mert egyenlőn jó tehetség és szorgalom mellett is a jogi vagy theologiai tanfolyamot a célból végezni el, hogy ügyes, képzett bíró, ügyvéd, pap legyen, vagy pedig azzal a törekvéssel, hogy jogi vagy theologiai (a jogi vagy theologiai tudományok

valamelyik studiumában) tanár legyek, még két nagyon különböző dolog. A ki papnak vagy gyakorlati jogásznak (bíró, ügyvéd, diplomata sth.) készül, az bármily szorgalmasan tanulja is a jogi vagy theologiai tanfolyamban eső minden studiumot, de törekvéseinek tulajdonképeni célja a gyakorlati ügyesség, a gyakorlat; maga a tudomány pedig csak alárendelt eszköz annak a gyakorlati ügyességnek megszerzésére, következőleg mig egyfelől (mint a gyakorlati célra készült) egy tudományágat sem választ ki szakjaúl, hanem mindegyikre egyenlőn terjeszti ki figyelmét, másfelől az egész tudománynyal, mint eszközzel csak azon fokig foglalkozik, a mig célját éri, azaz: a gyakorlati ügyességet s képességet megszerezte. Hogy pedig valakitől a tudomány művelését, tovább fejlesztését várjuk, arra mindenek előtt az szükséges, hogy nála maga a tudás, maga a tudomány legyen végcél, és ne egy rajta kívül fekvő célra alárendelt eszköz. Annak nemcsak egy bizonyos fokig kell tudományában előhatolni, a külső gyakorlati életért, hanem teljesen benne és érte élni. Neki maga a tudomány élet, és csak azért termékeny. Ámde egyedül a tanár az, kinek hivatalánál fogva maga a tudomány végcél, életcél. Vagyis hivatala: maga a tudományos gondolkodás és annak termékeny tenyésztése. Ebben különbözik lényegesen a jogtanár, theologiai-tanár és természet-tanár, a bírótól, paptól és orvostól vagy a gépésztől. Ezért neveztem én főlebb a tanárokat a tudomány állandó rendes katonaságának. A tanárnak is van ugyan egy gyakorlati ügyességre szüksége, de a mi nagyon különbözik a bírónak vagy papnak gyakorlati képességétől; s ez: a tudomány paedagogico-didactikai kezelése, a mire sem a jogi, sem a theologiai tanfolyam még oly kitűnő megfutása is magában nem képesít. És hogy legtöbb tanárunk ennek a gyakorlati képzettségnek csaknem teljes hiányával lép tanszékébe, s csak tanítványaival tett több évi experimentálás után kell meg-

szereznie, ennek káros következtetését az első éveikben kezük alatt levő tanítványaik siralmasan érzik.

Valami csudálatos paradoxon ez! Arra, hogy valaki pappá, ügyvéddé, orvossá, lehessen; erre szükséges szak-képzettséget szereznie, s szükségesek az ezt eszközöző tudományok, intézetek és tanárok. Ezt nálunk is mindenki belátja, s azért tettek is róla. De hogy valaki papot, ügyvédet, orvost képezzen, s magát a képezítő tudományt kezelje; hogy erre is szakképzettség, s annak megszerezhetésére is alkalom (intézet) kívántatik: ennek a szükségét még (nálunk) nem érzik, s azért nem is igyekeztek rajta segíteni!!

A tudomány nevében! önálló tudományos művelődésünk érdekében! gondoskodjunk valahára tanárképző főiskoláról. És addig is szakférfiakat a tanszékekbe!

No de végre valahogy csak bejutnak a tanárok a főiskolákhoz. De hát ott helyzetük mennyire alkalmas a tudomány művelésére?

Akademiai tanáraink létszáma, az akademiák tudományos céljához mértten aránytalanul csekély. Így p. o. a reform. főiskolákban még ma is az egész theológiának közönségesen 3 tanára van (korábban 1—2) s Pesten 5, — az összes jogi tudományoknak 1—2 rendes tanára volt, s csak legközelebb emelték háromra; az annyira terjedelmes bölcsészetnek pedig (melyben az egyetemekben legtöbb tanár működik) legfőlebb *) egy tanára van. Ugynevezett magántanítókról pedig nálunk szó sincs. E miatt azután nemcsak órákkal s tantárgyakkal halmoztatnak el, hanem gyakran a legheterogenebb studiumok tanítása bizatik egy

*) Mondom legfőlebb egy, mert még ma is ismerek olyan főiskolákat, hol a külön tanfolyamnak nevezett „philosophiai cursusban“ egy rendes szak-tanára sincs a bölcsészetnek, hanem az, a ki valamely positiv jogi vagy theologiai, természettani, classica literaturai s t. eff. tárgyat tanít, tanít egyszersmind bölcsészeti studiumokat is.

tanárra. Sok esetben egy tanárnak naponként 3—4 akadémiai órát kell tartania, s éven át 5—6 studiumot tanítania, melyek nemcsak hogy néha annyira eltérők, hogy p. o. egy azon tanár tanít physikát, latinirodalmat meg philosophiát, hanem egyszersmind mindegyik oly terjedelmű, hogy magának is alig elég egy tanár. — Ekkép a tanárnak egyfelől ideje levén roppanttul elfoglalva, másfelől ereje s figyelme sokfelé megosztva, az olcsó tanításnak csak az eredmény soványságával adjuk meg az árát mind a tanításban, mind a tudomány irodalmi művelésében.

a) A tanításban az által, hogy e miatt egyfelől nem is taníttatnak az illető tudomány-rendszerek minden studiumai *); — tehát a tanuló azon illető tudománykörökben még kellő tájékozást sem szerezhethet az iskolában; — másfelől pedig a mi előadatik is, csupán rövid kézirati terjedelemben, és csaknem gymnasiumi modorban taníttatik be. Az akadémiai tanítás nem egyedül abban különbözik a gymnasiumbelitől, hogy p. o. benne a történet, meg a természettan egy párral több órán, tehát egy kissé bővebben adatnak elő, s még egy, két új tárgy is jó hozzá. Ez csak mennyiségi különbség, s így az akadémia csak tágabb körű gymnasium, de nem a kiképzésnek a gymnasiumtól specifice különböző más stadiuma volna. Holott éppen az teszi akademiává, hogy a mi ismeretanyagot

*) Így p. o. jelenben, miután a „bölcészeti tanfolyamok“ felállítottak, az egész ország reform. főiskolaiban egyetlen egyet ismernek. (Pápa), hol a bölcészet egész rendszere minden studiumainak egybefüggő előadásával évenként rendszeresen taníttatik. A többiekben, a bizonyítványok tanúsága szerint, csak egyes bölcészeti studiumok adatnak elő. A theologiában szinte alig van egy oly tanintézetünk, a melyben minden, ma már külön tudományággá vált theologiai studiumok taníttatnának. Mit szólnunk még a többi tudományok akadémiai előadásairól?

(p. o. történeti tényeket, természeti ismereteket) a gymnasiumban a gyermek begyűjtött, betanult, azt itt ne csupán új ismeretekkel szaporítsa, hanem philosophiai gondolkodással rendezni, tudományosan feldolgozni tanulja. Mig a gymnasiumban a tudományos buvárlatoknak csupán kiérlelt eredményei, a kész ismeretek taníttatnak be; az akademiában az a fődolog, hogy a hallgató magát a tudományos vizsgálódást tanulja meg. Itt már a kor színvonalán álló kidolgozott tudományt, a tárgyaknak gyökerükig ható tudományos — rendszeres felfogását kell megszereznie. Ámde sokféle tárgyakkal való elhalmozottságuknál fogva mennyire meg van a tanároknak nehezítve az, hogy minden tantárgyukat a kor arra vonatkozó tudományos vizsgálódásának és eredményeinek kellő figyelembe vételével tudománynyá dolgozzák ki és adják elő? Erre legbuzgóbban törekvő tanártársaimat hívhatom bizonyosággal. És hogy a már akademiának tartott, ugynevezett „bölcseészeti tanfolyamunkból“ is mily csekély philosophiai képzettséggel, magának a nyomon járó tudományos gondolkodásnak mily ismeretlenségével kerülnek ki ifjaink, erre azokat a theologiai s jogi tanártársaimat hívhatom tanúkul, kik velem együtt kénytelenek a fölmerülő legközöségesebb bölcseészeti s tudományos fogalmakat is a kezük alá került „philosophusoknak“ időről időre visszatérve magyarázgatni.

b) Ugyan e kiemelt ok a tudománynak irodalmi művelésében is nagyon gátolja tanárainkat. Iskolai kötelezettségük és erejüknek a sokféle tárgyra szétszórása rendszeren épen a hivatásuknak legjobban megfelelni törekvőket foglalja el, és fárasztja ki annyira, hogy a napi terhek hordozásán túl alig képesek valamely szakban önálló tudományos buvárlatokat tenni. Az már elismert tény, hogy az egyes tudományok újkori roppant haladásukat nagyrészen a munkafelosztás elvének a tudományos vizsgálat terén is érvényesítése által érték el. Az erőt tö-

megesíteni, a munkát megosztani, s egyszerűsíteni, ez a titka korunk gyors előmenetelének az ismeretek körében is. S midőn jelenben az egész világ tudományos törekvése ebben az irányban mozog, s ezen az úton érte el jelen magaslatát, mi még most is more patrio a szakok egybezavarása, s nem a munkának, hanem az erőknek megosztása s egyszerűsítése által akarunk a kor előmenetelével lépést tartani? Ez lehetetlenség.

Sőt nem csak egyidejűleg sokféle tárgygyal vannak tanáraink elhalmozva, hanem még e mellett nálunk az is divat, hogy a tanár néha csaknem évenként más tantárgyakat kap, alig jött bele nagyból az egyikbe, ismét új tárgyat kell tanítania. Ez hiszen nem rossz — arra a célra hogy kivált fiatal ember magát több oldaluan képezze ki. De azt csaknem lehetetlenné teszi, hogy a tanár ne csupán a mások kutatásainak kész eredményeit szedje össze, hanem tudományában maga önállóul vizsgálódjék és maga birjon eredményeket vivni ki. Arra, hogy önálló kutatás folytán (nemcsak szerzett, de) alkotott saját tudományunk legyen, a többek között főleg az szükséges, hogy vizsgálódó erejét egy tárgyra összpontosítsa, azzal teljes odaadással tartósan foglalkozzék, azt át meg átélje, és csak úgy képes azt magából tovább producálni. Ehhez pedig idő, és nyugalom is szükséges. A mi tanáraink elfoglaltatásukban e feltételek egyikének sincsenek kellő birtokában. Ugy hogy alig áll módjukban csak körül tekinteni is, s azt megnézni, hogy mások mit aknáztak ki azon a téren, nemhogy még ők is tovább aknázhathatnának. Már csak ennél fogva sem igen csudálkozhatunk azon, ha alig kerül ki kezeikből egyéb, mint oly rövid kézi könyvek, melyekben az idegen tudósok hosszas buvárlatainak készen átvett eredményeit igyekeznek önállóul fölfogni s ügyesen összeállítani.

Csak még legalább a sok oldalról igénybe vett iskolai kötelezettségen kívül fönmaradt idejüket fordíthat-

nák önálló tudományos buvárlatokra tanáraink! De fájdalom! fizetésük rendkívüli csekély volta és az olvasó közönség hiánya ebben is többféleképp gátolja őket. — Először az által, mert már előlegesen is nem kerül ki tőlök a tudományhoz szükséges eszközök megszerzése, és másodszor mert ha teszik is, a szakjukban való tudománynak élés maguk és családjuk megélhetésének veszélyeztetésével jár.

Arról nálunk szó sincs, hogy akár maguk a főiskolák, akár az azokat föntartó testületek a szükséges költségek kiállításával küldenék tanáraikat utazásokra, hogy önmaguk szerezzenek tudományos tapasztalatokat, és tanulmányokat. És a szerény 800 (hogy a nagyobb fizetéseket említsem) forint fizetésével a maga emberségéből ugyan melyik tanárunk vállalkoznék az exegesishez szükséges keleti nyelveknek, avagy a keresztyénségen kívül eső népek vallásos életének az apologetikához szükséges tanulmányozásaért Ázsiába utazni? — És ha akad is közöttünk oly ember, kinél az efféle ismeretszomj minden átgázoló szenvedélylyé válik, hogy a szó teljes értelmében rááldozza életét, az a remény biztatja, hogy mint Vambérink, 13 évi óriás küzdelmeinek s tanulmányainak eredményeit ha érvényesíteni akarja, hát újra el kelljen hazulról idegen népekhez vándorolnia? — Ugy hogy intézeteinknek ez a szegénysége, lehetlenné teszi mindazon tudományok (minők geographia, ethnographia stb. s a természettudományok igen nagy része) önálló művelését, melyekhez utazások szükségesek; kénytelenek vagyunk az idegenek idevonatkozó buvárlatainak eredményeit átvenni, legfőlebb azok egybevetéséből okoskodni, És a mely tudományok önálló művelésére nem mulhatlanok is ez utazások, de szükségesek egyéb készletek, p. o. a természettudományokhoz sok gépek és szükséges kísérletek, s mindegyikhez könyvek. — Mint már többször említünk, a tudományos mű, nem olyan mint a költői műremek, mely egészen

annak az egy teremő képzeletnek eredeti alkotása. Hanem, mondhatnám, hogy az egész tudomány roppant épülete maga képez egy műremeket, melyet a nemzedékek építnek tovább, s a számtalan elmeművekben és kutatásokban napfényre hozott minden egy igazság, egy-egy kő az emberi tudalom templomában. Ezért hogy valamely tudományt tovább művelhessünk, előbb azon téren eddig a világirodalomban történt vizsgálódásokat s azok eredményeit kell megismernünk, átgondolnunk. Mintegy az eddigi termés magvait kell lelkünkbe elvetni, s azt úgy azután saját eszmerendszerünkben újból életre költetni, öngondolkodásunkban átgondolni, s ez által tovább gondolni. Ez a tudomány haladása, ebben áll a tudomány önálló művelése. De ehhez nemcsak — mint fölebb említettünk — idő és nyugalom szükséges, hanem meg kell szerezni a világirodalomnak legalább azon jelentékeny termékeit, melyben a tudomány egy-egy lépést tett. Ez pedig tanintézeteink könyvtárának szegénysége miatt a mi tanárainknak még költségesebb, mint a külföldieknek, kik a tudománynak minden becsesebb (s így a drágább) termékeit megleglik a közkönyvtárakban. *) Mi pedig ha a

*) P. o. Berlinben az egyetem könyvtára mellett ott van a királyi könyvtár, s a király legújabb rendeletében a könyvvásárlásra eddig fordítani szokott összeghez még évenként tíz ezer tallért adott. A hazánkban létező nagyobb könyvtárak meglátogatásával azt a sajnos tapasztalatot tettem (még a valóban nagyszerű pannonhegyit, és a Maros-Vásárhelyen levő Teleki könyvtárt sem véve ki), hogy úgy a mult század végeig a világirodalom kiténőbb termékei sorozatosan fölkelhetők bennük, de e század kezdetétől óta mintha nem is léteznék irodalom. Alig egy-egy munka tévedt be, de semmi rendben s figyelemmel való szerzésnek nincs nyoma. Nagy szegénységünk az, hogy főiskoláink könyvtárainak nincsen valami rendes jelentékenyebb jövedelme, a miből évenként rendesen új könyveket lehetne venni; hanem rendesen csak ajándékokból és végrendeleti

tudományos mozgalmak haladásával lépést akarunk tartani, kénytelenek vagyunk a szakunkban megjelenő újdon-
ságokat legtöbbnyire saját erőnkből szerezni meg, a mi
ha ohajtandó módon történnék, maga fölemésztene tanári
fizetésünket. És ez annnyival nehezebb, minthogy nem igen
reménylhetjük, hogy tanulmányaink gyümölcseiül meg-
írott szakmunkáink a rájuk fordított költséget is behoz-
zák, — úgy, hogy a tudomány igazi művelése valósággal
önfentartásunk veszélyeztetésével jár. Röviden kimutatom
miért.

Ha néhol van is tanárainknak annyi fizetése, hogy
napról-napra takarékosan megélhetnek, de annyit sehol-
sem tudok, hogy tisztességes háztartás mellett abból ma-
gából öregsége s általában tehetetlensége napjaira avagy
családja részére megtakaríthatna. Pedig egyéb semmisem
biztosítja. Ha a lelkész betegsége vagy előregedés miatt
szolgálatra képtelenné lesz, adnak mellé káplánt, s hol-
táig (sokszor évtizedekig) eltartja egyháza, gyermekeit
felnövelheti, sőt még holtuk után is gondoskodnak egy
ideig családjáról. És ez igazságosan van így. — De a
tanár ha ma szolgálatra képtelenné lesz, holnap másikat
választanak helyére, s családotul együtt privatizálhat a
világban még egynehány évtizedig is. *) Holott a napon-
ként 3—4 órát prédikáló tanár, foglalkozásánál fogva is

hagyományozásokból növekednek. Kétségkívül az így nyert
könyvek is nagyon becsesek, de inkább csak a múltra, főleg
történeti kutatásokra használhatók, s csupán ezen az úton
gyarapodó könyvtáraink nem alkalmasok arra, hogy a tudo-
mány jelen haladásának figyelemmel kísérésére szolgáljanak
forrásul.

- *) Az evangélicus atyafiaknál tudok rá több esetet, hogy
a tanárokat nyugdíjazták. De ez is mindenkor csak az illető
testületeknek az illető személyek iránt gyakorolt kegyeletes
áldozatával történt, és ott sem ismerek semmi oly állandó
intézkedést sem, hogy arra mint biztosra számíthatnának a
tanárok.

mennyivel inkább ki van téve egy hirtelen támadó s állandóvá váló elrekedésnek, mellbajnak, vagy a nála könnyen kapható ideges főfájásnak s több efféle szolgálatképtelenné tevő bajoknak! — Tehát midőn a tanteremből fáradtan kijő, családjára iránti erkölcsi kötelességből is kénytelen a tanár még hivatalán kívül is oly munka után nézni, a mely jövedelmez. Ez a munka pedig nálunk nem a könyv-írás s főleg nem a szaktudomány művelése. Valami lehangoló, a leglángolóbb lelkesedést is könnyen tompa tétlenséggé fagylaló az a közöny, melylyel nálunk a tudományos (s jelenben különösen a protestans) elméművek fogadtatnak. Tekintsünk egynehány adatra.

Több mint egy évvel ezelőtt egy tanártársam egy bizonyos tárgyban 15 évi bölcsészeti tanulmányainak eredményét kiadta. És a kézi könyvül is használható azon munkából, mely nemében csaknem egyetlen irodalmunkban, azonkívül mit saját tanítványai fogyasztottak el, eddigelé 50 = ötven példány kelt el. *) A bölcsészetben egyik legtekintélyesebb s legkedveltebb irónk és tanárunk saját szájából hallám a napokban, hogy még nem tudott oly tudományos munkát írni, mely kifizette volna magát. És ez nemcsak a bölcsészetben van így. Tekintsük a theológiát. A két magyar hazában 5 reform. papnövelde van. Tudtomra az egy (ma már seholsem használt) Kálnokin kívül, nincsen egyetlen academiai tanításhoz irt s kinyomott egyháztörténetük is. Pár évvel ezelőtt Farkas collegám és nt. Filó Lajos úr, egy egyháztörténet kiadására aláírást nyitottak és — 29 aláíró lett. — Patakon Heiszler József is megkezdte egyháztörténetét kiadni, az első kötet pár évvel ezelőtt megjelent, és több maig sem. Bizonyosan nem a munka kelendősége gátolja a gyors folytatásban. Sőt — lehet-e piritóbb hiánya pro-

*) Ez is úgy, hogy egy másik főiskolában is használták kézi könyvül.

testans irodalmunknak — a magyar prot. egyház története még nincs magyarul megírva. De már lesz nemsokára, mondják, van rá emberünk, a kitől méltán várhatjuk, s dolgozik is rajta, ott van Révész. Igen, de hogy támogatja közönségünk törekvésében; midőn e célra előkészítő monographiáinak az első magyar reformátorok kiadott történeteinek még egyike sem fedezte a kiadást sem!! Debrecenben Menyhárt János, Pozsonban Boleman István, külön-külön megkezdték exegetikai műveik kiadását, s mindegyik megakadt mindjárt a kezdetnél. Pápán Kis János már két éve hogy kiadta dogmaticájának I. részét, s a második rész ma sem látott még napfényt. Kerkapoly már négy éve hogy terjedelmesebb világtörténetének első kötetét kiadta, s maig sem jött folytatás. Egy másik tanárt nevezhetnék, ki egy studiumában husz éves tanulmányai gyümölcseinek kiadását csak magán vagyona árán eszközölheti. Ha hol tanáraink törekvést árulnak is el, s kísérleteket tesznek, az azonnal a részvétlenség szirtjein szenved hajótörést. Nemhogy mélyebb tudományos kutatásokat és terjedelmes munkákat írhatnának, de még rövidebb kézi könyveket is kétes kiadniok, maguknak a tanítványoknak a könyvek iránt tapasztalt részvétlensége miatt. Ugyhogy a dunántúli reform. egyházkerület e szomorú tapasztalat által arra érezte magát indítatva, miszerint legközelebbi közgyűlésén határozatban mondá ki, hogy „minden tanuló köteles a tanár által kijelölt kézi könyvet megvenni, és azt a leckék bevégződése után sem szabad eladnia.“*) Bizony szomorító tü-

*) Ha a többi kerületeknél nem tudom is, hogy ily törvény hozatott volna, de az a sajnos körülmény, mi e rendszabályt túl a Dunán előidézte, tudomásom szerint, mindenütt megvan. Nálunk az academiai tanár egy-egy tantárgyára évenként 30—40 hallgatónál nem igen reménylhet többet. És még itt sem számíthat rá, hogy kiadott munkájából tehát évenként legalább 40 példány elfogy. Mert a második

nemény! A 19-ik század második felében nem tudom melyik polgárosult nemzet tanodai életében találhatnánk még rá eseteket, hogy az academiai tanuló ifjakat is a törvény pálcájával kelljen a tankönyvek megszerzésére és megtartására kényszeríteni, s pedig az okon, mert különben a tanárok nem képesek kézi könyveiket kinyomatni!

Ha tehát tanáraink kénytelenek rendes fizetésük mellett még egyéb jövedelmet is teremteni; a tanszakjukban való tudomány művelése pedig amellet, hogy nekik költségesebb és minden tekintetben nehezebb, úgy jutalmaz, hogy az író már azt is nagy szerencsájének tarthatja, ha fáradságán fölül még a kiadás költségeit is nem kell saját vagyonából fedeznie; — ily állapotban vajjon rossz néven vehetjük-e, ha tanáraink fönmaradt idejüket hivatalos munkakörükön kívül eső dolgokra fordítják. Megbotránkozhatunk-e benne, hogy ha sok — vidéken élő tanáraink a tanteremből az íróasztal helyett egyenesen a szántók után mennek, és gazdálkodnak; mások pedig, kiknek a gazdálkodásra módjuk és alkalmuk nincs, magán-órákkal s egyéb mellékes vállalatokkal halmozzák el magokat? — csudálhatjuk-e azután, ha ily körülmények között sokan tanszékeikből évről-évre azt beszélik, a mire ezelőtt tán évtizedekkel egyszer mindenkorra elkészültek, és ha megirt kézírataikon évtizedeken keresztül csak annyi változtatás vehető észre, hogy évről-évre több hibával másolják le egyik a másikéről? Bámulhatunk-e rajta, ha még a közelebbi években is volt rá eset, hogy az egyháztörténetet évről-évre elvégezték a francia forradalomnál, s a tudomány legújabb történetéről theologiai tanszékből is csak így tanítottak: hogy „élt valami Strauss is, egy Istentagadó férfi, bár ne

s következő években már a 40 tanítvány közül legalább is 20 elődeitől veszi meg olesóbban. Így azután tankönyveink nagy ritkán érhetnek több javított kiadásokat.

élt volna, több kárt tett mint hasznot, jobb róla nem tudni?!!“ Sőt csudálkozhatunk-e rajta, ha oly tanáraink is, kiknek életköre az irodalom, tanszéküktől messze eső irodalmi vállalatokkal foglalkoznak. Így p. o. a bibliai exegesis tanára német és magyar szótárak írására adja magát, hogy az idegen vállalatok képesítsék néha-néha szaktanjának is áldozatot hozni.

Hiában — mondják — a kinek igazán lelkében él a tudomány szeretete, az így is tesz, a többit pedig a gondtalanabb vagyoni helyzet csak még kényelmesebbé tenné, azok úgy sem dolgoznának, s nem is várjuk tőlük. — Erre is először azt felelem, hogy a ki ily körülmények között is erőlködve dolgozik, mennyivel eredménydúsabban működhetnék a mai műveltség kellő, normalis viszonyaiban! És másodszor, épen az a nyomoruságunk, hogy a közvélemény a tanároktól nem is várja, nem is követeli a tudomány művelését, hanem szemrehányás nélkül elnézi tétlenségüket, s beelégszik vele, ha legfőlebb az óráikat tartják ki rendesen. — Épen ez bajaink gyökere, hogy közönségünkben nincsen élénk érdeklődés a tudomány fejlesztése iránt, a legnagyobb rész nem törődik vele. Teremtse ki a közönség a tudományos munkássághoz szükséges és tőle telhető feltételeket, állítsa a tanárokat e tekintetben is oly helyzetbe, hogy azután joggal kívánhassa tőlük a hivatásuknak élést. És akkor a közvélemény oly szigoruan követelje meg tőlük a tudomány művelését, és e tekintetben igényeivel oly erkölcsi presiot gyakoroljon rájuk, hogy a ki a tudomány haladó igényeinek meg nem felelhet, az ne legyen képes azon a helyen becsülettel megmaradni.

II.

Cikkeim türelmes olvasói azt vethetnék szememre, hogy minden eddigi fejtegetésem épen olyan volt, mint

midőn mostani borus napjainkban, a kivel csak találkozunk, mindenki azzal szólit meg, hogy milyen ködös sáros idő van, s mennyire sohasem volt ilyen pénztelen világ mint most, — szóval: minden ismerősünk oly bajokról sopánkodik füleinkbe, a mit ugyis mindegyikünk nemcsak tud, de keservesen érez is; míg az oly embert meg lámpával is nehéz fölhalálnunk, a ki azt mondaná meg, hogyan lehet a borús időt verőfényes meglelégedéssel eltölteni, és a pénzhiányon segíteni. Pedig erre volna szükségünk. — Hogy főtanodai és tudományos életünkben hátramaradásaink, sok és nagy hiányaink vannak, azt fölösleges hosszasan mutogatni, mert nagyon is szemmel láthatók. De hogy segítsünk rajta? ezt tessék megmondani!

Azonban a hasonlat itt is sántikál. Mert míg, kivált ha könyvvásárlásra, tanodai adakozásokra s effélékre hívjuk fel az embereket, mindenki mély hazafi fájdalommal siet bevallani anyagi szegénységünket, pénztelenségünket, nagy szerénységgel ismeri el, hogy a világon minden idegen nemzet fiai mennyivel pénzesebbek; addig ha szellemi szegénységünket, a tudományban, tanodánkban, s több effélékben sok tekintetben primitív állapotainkat veti valaki szemünkre, kivált ha még azt is bátorodik bizonyítani, hogy ennek nagy részben saját mulasztásunk és indolentiánk az oka, következőleg saját erőnkől lehet és kell segíteni rajta: — erre már legtöbbnek föllázad hazafiúi önérzete, s büszkén tiltakoznak a „hazafiatlan“ s „prot. autonomiát“ sértő szemrehányások ellen. Szellemi szegénységünkről hallani sem akarunk. — Különösen kis rész az közöttünk, a melyik igazán belátja s érzi, hogy főnmaradásunkat és emelkedésünket majdnem egyedül értelmiségünk sulyától, és minden irányban való önálló műveltség kifejtésétől várhatjuk; még kisebb rész az, mely élénken meg van győződve arról az igazságról is, hogy ezt nagy részben jól rendezett tanodáink eszközölhetik; — és egy-

szersmind azt is belátná s érezné is, hogy különösen — főtanodáink jelen berendezése tökéletlen, és a fenebbi célnak sehogysem felel meg.

A legnagyobb rész úgy hiszi, hogy már az a megérőltetés is elég, sőt kelletinél is több, mit legközelebb a külkörülmények nyomasztó befolyása alatt e tekintetben tettünk. Holott minden orvoslásra az első lépés föltétlenül, a betegség alapjának, a hibáknak helyes föl- és beismérése; valamint, hogy bajainkon mikép kelljen segíteni, az is lényegesen attól függ, hogy azok honnét származnak, és miben állanak. Ezért igyekeztem a t. közönség figyelmét már eddig is tüzetesebben azokra a bajokra hívni föl, melyekben rejlenek, meggyőződéseim szerint, tudományos állapotunk szárandó szegénységének okai, különösen főtanodáinkat illetőleg. Annyival inkább, mivel rendíthetlen hitem, mély meggyőződéseim az, hogy mihelyt — nem egykét ember, hanem az egész hazai protestans közönség valóban érezni fogja tudományos életünknek és főtanodáinknak pirító gyöngeségét, s ép olyan élénken fogja érezni a javítás szükségét is; — a szükségnek e milliók általi közös érzete, oly törekvést és erőfeszítést fog eszközölni, a mi nyomorúságunkból arra a helyre emelend bennünket, melyet a gondviselés számunkra a keresztyén polgárisodásban kijelölt.

Ha tehát valaki azt kérdi tőlem: „mikép, mi által ohajtok a főlebb elsorolt hiányokon segíteni?“ Azt felelem: „mindenekelőtt az által, hogy a közgondolkodást irántuk felébresszem.“ — Igen, de — kérdik ismét — hát a közönség mikép segíthetne rajtuk? Erre a feleletem egyszerű. Rendezzék be a főiskolákat úgy, hogy azok ne csak a tanításra, hanem a tudomány művelésére szolgáljanak, s még a tanítást is a tudomány közlése által eszközöljék. Vagyis más szóval: osszák fel a tanszakokat és a tanárokat a tudomány szakjai szerint, állítsanak minden szakba elegendő tanerőt, azoknak adjanak kellően biztosított anyagi

állást, szolgálatukra a kellő tudományos eszközöket, ne túlterhelő elfoglaltatást, és a mindezekhez szükséges vagyoni erővel lássák el a tanodákat. Ugy, mikép ezt minden más nemzetek és egyházak teszik, hol csak tudományos műveltséget látunk.

Szépek ezek beszédnek — mondják, — túlfeszített követelések, ifjui ábrándok, miket könnyű az íróasztalnál leírni, de a valóságban keresztül nem vihetők. A nyugoti nagy nemzetek nekünk, egy kicsiny, magára hagyott területnek, nem szolgálhatnak példakul; könnyű Albionnak, a tengerek hatalmas urának, meg a 30 millió franciának, és a 40 millió németnek nagyszerű egyetemeket állítani; de nekünk 3 millióból álló három (az erdélyit is ide értve) egyháznak, vagyis inkább 9 superintendenciának, egy kicsit más helyzetünk van. Még a kicsike német államok sem hozhatók föl, először mert bármily kicsiny legyen is p. o. az a weimári hercegség, de mégis a nagy német testben van, és másodszor mert ott az uralkodók kényszerítik a népet a fizetésre, s nagyrészen a behajtott adóból tartják fenn azután a tudományos intézeteket. Mi pedig autonom egyház vagyunk, azaz: az egyházközönségnek minden világi erő hozzájárulása nélkül önként, önmaga által kellene a szükséges anyagi erőt kiteremtenie. Ez a védelemre gyakran felhozni szokott ellenvetés azonban nagyon furcsa világításba helyezi autonomiánkat és buzgóságunkat, azt épen a tudományos művelődés akadályául tüntetvén fel. *) Másfelől pedig meg-

*) Mert az egész okoskodás oda megy ki, hogy mi a művelődési intézetek terén azért nem tehetünk annyit, mint p. o. a német kis államok, mert a mit ott az uralkodók hatalma tesz, mindaz itt magára az egyházközönség erejére van hagyva; és így az a baj, hogy teendőinket magunktól és magunknak kellene teljesítenünk. Bizony ez a védelem a legsúlyosabb vád ellenünk. Nem az autonomia hátráltat haladásunkban, hanem az, hogy Magyarországon nem 4 kerületből álló egy autonom reform. egyház van, hanem sajátkép oly négy autonom egyház, melyeknek ereje és

jegyezhetném rá, hogy én a német kisebb államokban is ellenkezőleg azt tapasztaltam, hogy a közönségnek nem-hogy terhesen esnék az uralkodók ebbeli kényszerítése, de sőt az uralkodók épen az által igyekeznek népeik szeretetét, ragaszkodását és tiszteletét kiérdemelni, hogy oly nagyszerű tudományos és művészeti közintézeteket állítsanak, mentül bőkezűbben tartva fel, melyeket a polgárok nagy büszkeséggel mutogatnak az idegeneknek, dicsekedve mondogatván: „ezt is a mi fölségünk, Lajos vagy August alapította.“

Na de hagyjuk a nagy Németországot, s helyette egy oly országra hivatkozom, melynek mind területe, mind népessége kisebb a magyarországi prot. közönségnél, s melynek viszonyai sok tekintetben hasonlóak a mi egyházi életünkhöz. Értem Schweizot.

Az egész Schweiz területe 724 □ m. földnyi hegység, s népessége a legujabb kimutatások szerint, 2 és fél millió lélek, (ebből 1,023,430 róm. kath., 1,476,900 reform.). Tehát fél millióval kevesebb, mint a mi két prot. egyházunk lélekszáma. És e harmadfél millió ember öt egyetemet tart fenn, külön-külön 30—50 rendes tanárral; Zürich-, Genf-, Basel-, Bern- és Graubünden-ben, s még ez öt egyetemet is sajátképen csak a nevezett kantonok vagy épen az illető városok látják el. Az egyetemeken kívül vannak a sok egyéb mindenféle iskolák s közöttük legnevezetesebb az egész Schweiz által Zürichben föntartott „Politechnicum“, melyre magára évenként 215,700 frank fordíttatik. Azonkívül, mit az egyes helyiségek a kebelökben levő tanodákra áldoznak, az egész Schweiz p. o. 1861. évben tanodai célokra összesen 18½ millió frankot költött. És ez összeg azóta is évről-évre növekedik.

törekvése legalább is négy, gyakran egymást keresztül vágó irányban van szétszórva. Az államok szövetségéből álló Schweizban is több öszhangzás van a kantonok — mint a mi kerületeink — eljárása között.

De még az egész Schweizből is csak az egy 30 □ m. földnyi Zürich kantonnak a tanodákra fordított évi költségét szabadjon kiemelni.

Az egész kantonnak 223,919 polgára van. (Tehát alig egyharmada a tiszántúli ref. e. kerület népességének, s majdnem fele a dunamellékeinek). És ez a kis Zürich p. o. 1861-ben, mint rendes évi kiadást, a kebelében levő tanodákra 757,000 frankot költött*), a következő részletesebb célokra:

A) Iskolai hatóságok 20,300 frank.

B) Felsőbb tanodák:

1. Egyetem	78,700	„
2. Járulék a műegyetem fentartásához (a főlebbi 215,700 frankhoz)	16,000	„
3. Gymnasium	35,500	„
4. Ipariskola	60,800	„
5. Testgyakorló intézetek	7,800	„
6. Állatgyógyintézet	11,300	„
7. Tanítóképezde	46,200	„
8. Könyvtárak és gyűjtemények	20,600	„
9. Stipendiumok	20,000	„
10. Világítás és fűtés	8,500	„

C) Népiskolák:

1. Elemi-iskolák	322,000	„
2. Másod-iskolák	74,000	„
3. Első és másod-iskolák	3,900	„

D) Általános kiadások: (nyugdíjak, helyettesítések, s tanítók özvegyei s árvái)

25,800 „

E) Különfélék 5,600 „

Összesen: 757,000 frank.

*) Kradolfer zürichi lelkész úr volt szíves az 1861. évről szóló e számadásokat az illető hatóságtól hitelesen kivenni, s Göncy Pál úrnak megküldeni, s én meg Göncy úr szívessé-

Itt azonban csupán az van kimutatva, mit az egész kerület, mint olyan, költ évenként iskolai célokra, következőleg az összegbe nincsenek beleszámítva sem a tano-dai alapítványok évi jövedelme, sem az a pénz, mit egyes városok és falvak költenek a kebelükben fölállított iskolákra; pedig ezek is oly jelentékenyek, hogy több intézetek a főlebb kimutatott összegből csak pótlékot kapnak. Ugy hogy ha mindent felszámítunk, bizton elmondhatjuk, hogy az az összeg, mi magában a zürichi kantonban évenként iskolai célokra forditattik, az egy millió frankot jóval felülhaladja.

És mi a kulcsa ennek a mi állapotainkhoz mérten, csodaszerű tüneménynek? végalapjában az, mert a lakos-ságnak nemcsak egy kisebb része, hanem az egész, minden zürichi polgár át van hatva a nevelés és tudomány szükségének érezetétől, s azért ő maga törekszik ereje szerint annak föntartásában s emelésében részt venni. Ha a dolognak ez alap-okára tekintünk, megszűnik az csuda lenni. Tessék kiszámítani, hogy ha egyenlően (és nem vagyonaránylag) vetjük is ki, egy millió frankból harmadfél száz ezer polgárra fejenként alig 4 frank, tehát 4 váltó forint esik. Oly csekély összeg, mit alig van oly szegény napszámos ember, a ki valamely általa igazán akart célra egy év alatt megtakarítani ne tudna. Hova lehetne a mi intézeteinket is emelni alig egy pár évtized alatt, ha ily közakarattal látnánk hozzá?

Számításom itt is téves — mondják — mert nem szabadna felejtennem, hogy nálunk a polgároknak sok egyéb közterheket is kell hordozniok, és hogy Schweiz-ban meg a hadseregére s az állami közigazgatásra kell

géből közlöm. Annyival inkább, minthogy az azótai évekről nincsenek kezemnél szabatos számadatok; de annyit tudok, hogy 1861. óta is a tanodákra fordított évi költség évről-évre emeltetett.

sokkal kevesebbet fizetni. Mind tudom én ezt, és nem is azt követelem, hogy ebben az évben, a jelen szorult viszonyaink között, egy bűvesszővel varácsoljuk azt elő, a mi Schweicban sem egyszerre lőn. Hanem igenis kívánom, hogy mi is teljes erőnk szerint és közakarattal abban az irányban és épen úgy törekedjünk. Annyival inkább, mivel nekünk akár hazai, akár a magyarországi protestantismus szempontjából, még sokkal inkább életkérdés ez, mint a schweiciaknak. Nekünk főnmaradhatásunk kérdése. És szeretném látni azt az embert, a ki betudná bizonyítani, hogy helyzetünkhöz s erőnkhez aránylag, megközelítőleg is tettünk s teszünk annyit, mint a schweiciak.

És épen hazai viszonyaink történetéből tudok legtöbb érvet felhozni azon szilárd meggyőződése bizonyítására, hogy minden közvállalatnak, minden közintézetnek a legbiztosabb tőkéje, a közszükség érzete. Az t. i. hogy az illető vállalatnak létezése s emelkedése szükséges, ezt amaz illető testület vagy nemzet ne csak kénytelen legyen szájával bevallani, hanem valóban érezze, s azért akarja is.

Mikor egy időben nagy Széchenyink indítványozta, hogy az adó- és tehermentes nemesség minden hold földjétől két váltó garast adjon évenként művelődési közcélokra: fellázadtak a képtelenül túlfeszített követelés ellen. Nem bírjuk meg, nincs pénzünk, ez koldússá tenne bennünket. — Azóta jöttek reánk nehéz idők, a nemzetet óriás anyagi veszteségek súlytották, átéltük a bachrendszer évtizedét számtalan adóival. Mindezeket átszenvedve, midőn a helyzet legsanyarúbbnak érzett pillanatában az egész hazában fölébredt a nemzeti öntudat és akarat, s a honfiak összesége érezte életszükségét a művelődési vállalatoknak, ily célokra pár év alatt néhány millió lőn kiteremtve, monumentumaúl a többek között felépült az akademia palotája. — Avvagy tekintsük tanodáinkat s

népnevelésünket. Csak a mostani állapotunkhoz képest is hol álltunk e tekintetben pár évtizeddel ezelőtt a vagyoni jóllétnek akkor élvezett boldog idejében! Pedig akkor is voltak egyesek, a kik belátták, hogy átható reformokra, intézeteink újra alkotására van szükségünk; de ezek csak néhány egyesek voltak. Hanem mikor megnehezült az idők járása fölöttünk, és iskoláink léte, egyházunk önállósága forgott veszélyben, akkor a sokkal szűkebb anyagi viszonyok között is jelentékenyen meg tudták szaporítani a tanárok számát, s belekaptak a népnevelés átalakításába is. És ezekben a pillanatokban hamarjában is tagadhatlanul sokat tettünk, de eleget-e? és — a mi a fődolog — a kezdet hevének megfelelő közérlylyel folytattuk-e a munkát? Mihelyt a külveszély küszöbünkről annyira távolabb látszott huzódni, hogy a rövidlátók már nem is láthatták, nem hanyatlott-e közönségünk legnagyobb része ismét ázsiai apathiájába vissza? E kérdésekre az adjon megnyugtató feleletet, a ki betudja bizonyítani, hogy a nevelés és tanodák terén azóta is épen olyan egy akarattal, olyan közbuzgósággal s erélylyel folytattuk a munkát, mióta magunkra hagyattunk, mint midőn a gondviselés válságos veszedelemmel sarkantyuzott bennünket.

Ha csak az utóbbi évtizedekben lefolyt történetünket vizsgálom is, abból jó részben lélekemelő, nagyrészen szomorító, és más részben reményre jogosító meggyőződést meríthetek.

Örömet találhatok itt sok, haladásunkat eszközölő intézkedéseinkben, de szomorító bennük az a tapasztalás, hogy ezt mind eddig csak egy kisebb rész teszi, s a nagy többség még nem ébredt föl. — Ha ugy a köz nemzeti, mint a specifice prot. művelődési intézetekre tett áldozatokat és munkát nézzük, kevés különbséggel egyik oltáron ugyanazokat a neveket olvassuk, melyikeket a másikon; s azt tapasztaljuk, hogy itt még nem az összes nemzet, nem az egész közönség, hanem annak csak egy-

nehány ezer hű fia az áldozó pap. Így azután az az egynehány választott valósággal túlterhelve is lesz a köz-célok szolgálatával, míg a nagyrész csak az áldozat gyümölcsét élvezi, vagy még nem is élvezi. Ez a bajunk, és nem az, hogy az összes egyháztól nem telnék több. — De másfelől meg épen ez ad reá reményt, hogy ha már egyrészt is ennyi eredményt tudott felmutatni, mennyit fogunk még tehetni, ha valósággal az egész tömeg nemcsak megindul, de mozogni is fog.

Vigasztaló, ha arra tekintek, hogy néhány év alatt is a legnagyobb veszélyben mennyit tettünk tanodáink körül; de komoly aggodalomba ejt annak tapasztalása, hogy ezt nem tanodáink tudományos emelése szükségének benső, önmagunkból kiinduló érzete idézte elő, hanem mindannyiszor a külső körülmények kényszerítő hatalma rázott föl bennünket, s a külveszély által löketve tettünk egy-egy lépést előre. Ez a legaggasztóbb, ez az első, a minn segítenünk kell, ha nem csupán életre-valók, hanem önálló életet élők is akarunk lenni.

Ámde feltéve — és meg nem engedve — hogy e téren csakugyan annyira kimerítettük erőink minden forrását, miként a közrészvétet tovább nem csigázhatjuk, a nélkül, hogy hurjai el ne pattanjanak*); akkor az a

*) Egyébiránt alig ismerek visszásabb nézetet, mint azt, hogy a közönségnek a közművelődésre — s itt főleg a nevelésre — fordított anyagi ereje oly áldozat volna, a mely — legalább anyagilag — szegényíti a közönséget. Mutasson nekem valaki az egész emberiség történetében egyetlen nemzetet, avagy egyházi testületet, melyet a köznevelésre s művelődésre tett költségei megsegényítettek volna. Mert én nem ismerek, de azt igenis ki tudnám mutatni, hogy a mely állam vagy egyház közönsége a legmegfeszítettebb igyekezettel kelt minden irányu értelmi haladására, az ebből folyólag mindig vagyonosodik; — hogy a világon minden nép szellemi műveltségének kifejlődése egyenes arányban áll anyagi jólétének és függetlenségének emelke-

nagy kérdés, vajjon a tanintézeteinkre fordított anyagi s értelmiségi erőinket oly módon használjuk-e föl, mint azt a cél és annak sikeres kivitele követeli?

A világon mindennemű vállalatnak eredményét nagyon csak egy részben biztosítja a hozzá szükséges tőkének előteremtése; a siker ép oly lényegesen függ a rendelkezésünk alatt álló erőnek a cél által követelt azaz célszerű alkalmazásától. Ügyes kezeléssel az erő megsokszorozódik, parányi tőke óriás gyümölcsöt terem, míg a szétszórt, helytelen kezeléssel maga a tőke pazaroltatik el. Hisz a pazarlás nem egyéb mint erőfecsérlés, az erőnek céltalan, vagy legalább a célnak nem eléggé megfelelő elhasználása. Ezért minél kevesebb erővel rendelkezhetünk, annál nagyobb, annál menthetlenebb kötelességünk annak valóban a szükséges célra, a célnak megfelelőleg, ráfordításáról gondoskodni.

Mindjárt tünődésem kezdetén kiemelttem, hogy nem ismerek országot, hol a népességhez s viszonyokhoz aránylag számszerint több tanoda volna, mint a mi egyházunkban; és mégis századok óta ezen az úton folytatott gazdálkodás eredményekép nincs egyetlen felsőbb tanintézetünk sem a tudomány művelésének oly műhelyévé rendezve be, hogy az az idegen népek tanodáiban eszközölt tudományosságtól való kényszerült függésünktől megszabadíthatna, s valahára e téren az európai műveltségnek szolgája helyett önálló tagjává emelne?

Nagy szerencse és biztosíték az bármely nép törekvésének sikerére, ha a kornak azt az irányát, melyben az összes polgárisodás halad, felismeri, és idejekorán bele is tud helyezkedni. Ekkor az egész világ folyása által emeltetve saját lábán mehet előre, míg ellenkező esetben magával a világtörténettel kell szembeszállania,

désével; mert végalapjában az értelmiség hatalma az a legfőbb alaptőke, a mely az anyagi jólét tőkéit is előteremti.

s ily harcot még egy* nemzet sem küzdhetett át győzelmesen, hanem vagy elborították, vagy elsodortatik az egésznek árja által. Mi pedig tanodai életünk és tudományosságunk terén tökéletesen megfordított úton mozgunk, mint korunk összes iránya. Mikép fölebb emlitém, míg az egész világ jelenben e téren is az erők tömegesítése és a munka lehető megosztása által emelkedik óriás mérvben: mi addig a vagyon- és tanerők szétszórása s a munka összehalmozása által — tengődünk. Időnként felbuzduló törekvéseink legtöbbnyire az által nyilvánulnak, hogy mint nyári eső után a gomba, úgy teremnek első uj meg uj iskolák, megannyi változatlan kiadásaiúl a régieknek. — Ha tehát anyagilag többet nem tudunk áldozni, a kiteremtett vagyonerővel pedig nem vagyunk képesek minden létező iskoláinkat a kor követelményeinek, a tanodák valódi céljának megfelelőleg állítani ki, vajjon nem az volna-e a józan gazdálkodás által parancsolt kötelességünk, hogy a vagy 50—53 protestans gymnasium és címzetes akademia helyett, ugyanennyi erővel rendezzünk be kellően tizenötöt?! Nem volna-e előnyösebb a vagy 12 pensemot magoltató bölcsészeti, theologiai és jogi főiskoláink helyett három vagy négy oly akademiát állítani, melyekben a tudomány köreinek megfelelő, s kiegészült facultások dolgoznának, mely akademiáknak azután a tudomány fejlesztésében lenne jelentőségük.

Ez centralizálni akar! — hallom, mondják szent borzalommal. — Nyugodjanak meg uraim, én magának a tudománynak érdekében sem óhajtom azt, hogy minden prot. tanintézet Pesten vagy Debrecenben vagy Patakon fölállítandó egyetlen egyetemmé olvasztassék össze, ez nagyon megszükené a különböző tudományos irányok kifejlődhetését, s az általuk eszközöltetett szabad versenyt, a mi a tudományos életnek nélkülözhetetlen feltétele. Hanem igenis az idő elutasíthatlan követelésének

tartom, hogy valahára legyünk elég emelkedettek pusztán partialis érdekeinket létünk egyetemes érdekeinek alárendelni tudni. Halaszthatlan életszükségnek tartom, hogy erőinket tömegesítsük, s ha másképp nem lehető, hát intézeteinket kevesbítsük azon fokig, míglen a mit fön-tartunk, azt úgy rendezhetjük be, a hogy az nemcsak Pápának, vagy Kőrösnek kényelmesebb, hanem a mint köztudományosságunk érdeké parancsolja.

Fontosabb ellenvetésül hallok itt azt, hogy ugyde minden tanintézet a műveltség terjesztésének egy-egy tenyészháza, s minél több vidéken, minél számosabb tanodáink vannak, annál hatalmasabban terjed a köztanultság. Én egész horderejében belátom a különböző vidékeken minél számosabban levő tanintézetek nagy becsét a köztanultság extensiv terjesztésére, de ismétlem, nem az egyes vidékeknek hanem köztudományosságunk intensiv fejlesztésének érdekében szólok. Nálamnál senki sem üdvözlőné nagyobb örömmel, ha minden városunkban, minden nagyobb gyülekezetünkben egy-egy tanoda volna; ha telnék, azaz, ha azok úgy volnának ellátva, hogy célszerűségüket, s életrevalóságukat tudományunk emelésében kimutatott termékenységük által bebizonyítanák. De ha ez nem lehető, ugy a legelső feladat, önálló hazai tudományosság megalapítása, a tudomány intensiv gazdagítása, és csak a második feladat lehet a producálnak elterjesztése. Előbb teremtsük elő magunk azt, a mit azután elterjesszünk, mert különben intézeteink csak könyvtárusai, legfőlebb commentatorai a mások szellemi termelésének.

És azután igaz mivoltában nem is választható el a tudománynak külterjes növelése annak belterjes művelésétől. Igy p. o. e tekintetben sem nagy hasznót látok én abban, hogy a Királyhágón innét van ugyan 4 ref. jogakademiánk, de jelenleg is a négyben alig van ötven rendes jogász, míg az idegen intézetekben egynehány

száz ref. joghallgatót tudok kimutatni. Vajjon nem volna-e minden tekintetben előnyösebb, ha az összesen 7, (2—3 r. jogtanárral diszlő) prot. jogakademia helyett, egyenkint 8 vagy 10 r. jogtanárral berendezett oly két vagy három prot. jogi facultást állítanánk föl, melyek a benők kifejthető tevékenységnél fogva magában a tudományban súlylyal birjanak, s a melyek iránt ezért minden testület csak tisztelő elismeréssel kényteleníttetnék viseltetni, s másfelől megnépesítenék intézeteinket. — A dolog természetéből folyik, hogy a prot. szellemnek, a prot. és hazai tudománynak mind fejlesztésében, mind terjesztésében két ily akademia több sikert mutathatna föl, mint a jelenlegi szervezettel tizenkettő.

Van itt a dolognak egy másik oldala is, a mit csak alig egy szóval lehet érintenem, de a t. olvasó ki fogja olvasni soraim közül gondolataimat. — Ha mi a helyett hogy iskoláinknak csak sokasítására ügyelve azoknak gyenge ellátása által a támadásoknak és kifogásoknak magunk nyitunk réseket; ismétlem, e helyett teljes erőnk-ből azon törekednénk, hogy csak annyit állítsunk föl, a mennyit megbirunk, de azt úgy rendezzük be, hogy a tudomány igényeinek minden oldalról megfeleljen, s el-lene — legalább a kor tudományos követeléseinek szempontjából igazolt — kifogásokat tenni ne lehessen; ez által haladásunkban sokszorosan gátló, folytonos védekezésre kényszerítő számtalan kellemetlenségektől volnánk biztosítva, s kimenekülnénk abból a szégyenítő állásból, hogy időről időre mégis a támadások következtében kényteleníttetünk tanáraink számát növelni. Ez által, folytonos védekezés és mentegetődzés helyett, tanodáink positive valódi hatalommá válhatnának a hazai értelmiség és tudomány emelésében.

Fejtegetésem eredménye tehát röviden az: hogy ha nem akarunk a protestans világban tudományos tekintetben legutolsó helyet foglalni el, ha nem akarunk a prot.

tudományosságnak legfőlebb csak terméketlen fogyasztói lenni, először is főtanodáinkat kell a tudomány korszerű, alkalmas organumaivá tenni. — És vagy képesek vagyunk minden létező tanodáinkat így átalakítani, ekkor ez halaszthatlan kötelességünk, — vagy kénytelenek vagyunk beismerni hogy ez nem telik tőlünk, akkor kötelesek vagyunk azokat kevesbíteni, s az erők összesítése által tölteni be feladatunkat.

A ki meg akar cáfolni, annak vagy azt kell bebizonyítania, hogy önálló tudományosságra nincs szükségünk, hanem illő dolog a mások konyhájáról élődni; vagy azt, hogy ezt mindenek előtt nem a tanodák eszközlik, (s ekkor egész nyugoteurópa tudományosságának történetét kell megcáfolnia), vagy pedig végül azt bebizonyítania, hogy a feladatnak tanodáink eddigi s jelen szerkezetükben is megfeleltek s megfelelnek, és így van önálló tudományunk. Ez utolsót pedig egyedül azáltal bizonyíthatja be, ha ki tudja mutatni azokat a tudományrendszereket, azokat a tudományos irányokat, az egyes tudomány-ágakban azokat az iskolákat, és felfedezéseket, melyek háromszázad alatt a magyar protestantismus kebelében és tanodáiban születtek meg. Sőt megelégszem azzal is, ha ki tudja mutatni, hogy az a tudományos irány és rendszer, melynek tanodáinkban és irodalmi termékeinkben nyomára akadhatunk, nem mind a külföldinek töredékes besugárzása volt.

III.

Tudományos állapotunkról gondolkodva kissé tán hosszasan is szóltam annak csak egyik tényezőjéről: tanodáinkról. Ezt tennem kellett, mivel indokolt meggyőződéseim szerint nemcsak hiányaiban látom veszteglésünk egyik legfőbb alapját, de átalakításuktól várom

tudományosságunk ujjaszületését. Valamint a jogéletnek az államszervezet, a vallásos életnek az egyházi közösség: — épen úgy a tudományos életnek a tanodák, a tudományos akademiák, és az irodalom képezik egyfelől organumait, másfelől — hogy úgy szóljak — megtestülését. Nálunk pedig még nagyobb szerepre vannak hivatva a tanodák, mint a kifejlett irodalmi élettel dicsekedhető nagy nemzeteknél. Először már csak annál fogva is, mivel közöttünk senki sem álmodhatik arról, hogy mint tudományos író irodalmi termékeiből föntarthatja magát, hanem a mellett magán vagyonára avvagy hivatalára kell támaszkodnia; vagyis helyesebben kenyérért dolgozása mellett, mellékesen foglalkozhatik a tudománnyal is; s miként kimutatni igyekeztem, főleg nálunk egyedül a tanodák emberei lehetnek azok, a kiknek nem mellékes dolguk, hanem hivataluk a tudomány művelése. — És másodszor azért, mivel egyenesen tanodáink vannak arra hivatva, hogy a tudománynak mind productiv erőket, mind pedig iránta érdeklődő közönséget neveljenek. Mert önálló tudományos életünk, s tudományunk hiányának a másik már többször érintett legmélyebb alapja az, hogy a nagy közönségben nincs a tudomány iránt elég eleven érdeklődés, elannyira, hogy nálunk a tudománynak nincs is közönsége. A komoly művek legtöbb példányát a molyoknak a könyvtárak polcain tanyázó serege emészti meg, s természetesen a hol nincs fogyasztó, ott a termelés sem megy.

Jaj — hallom ismét — könnyű a 30—40 milliónyi nemzet — sőt az egész világ számára író francia, angol, meg német tudósoknak, de mi nyelvünkkel is elszigetelt kis nemzet vagyunk!! Igaz, országunknak magyarajku lakossága alig haladja túl a nyolc milliót. De hát annak a 3 millió lelket sem számláló s szinte külön nyelvű Dán népnek, meg annak a 3 milliónyi Holland nemzetnek saját nyelvén a miénkhöz képest mily gazdag tudományos

élete van!? P. o. Hollandiában csak a prot. theologiai tudománynak a hirlapokon kívül 4—5 folyóirata van. Pedig épen a Holland nép ellenében nem állíthatjuk, hogy nekik békés, boldog történeti életük volt, míg nekünk török, tatár, és mindenféle pusztító harcok nem engedék meg a tudományos cultura kifejtését. Azt a Holland népet idézem például, a kinek elébb földjét is úgy kellett lépésről-lépésre kiküzdeni a tenger fenekéről, és azután erkölcsi önállóságát kellett egy óriás szabadságharcban kivívni.

A szellemi életben, s különösen az irodalom és tudomány terén egy nemzetnek sem számszerinti sokasága, hanem tudványa és akaratereje a főtényező. Nekünk sem létszámunk csekélyisége a főbajunk, hanem — mondjuk ki nyíltan — az, hogy nemzetünknek általában a tudomány nem indigentiája.

Még a művelt osztály legnagyobb része is — főleg a komolyabb olvasást, és az ismeretekben a gondolkodó világgal együtt haladást, nem tekinti életszükségének. Leszámítja minden szükséges kiadásait, le még szükségesnek érzett mulatságait is, és ha mi ezeken felül életkellékeinek fedezésén túl maradt pénze, azon azután talán vesz (vagy vetetnek vele), valami könyvet, vagy előfizet valami hirlapra is. De hogy valaki, ha másképp nem lehet, hát háztartását vonná összebb, asztalát és mulatságait kevesbítene, mivel elméjének táplálását és gondolatkörének gazdagítását is nélkülözhetlen életszükségének s egyszersmind éleményének érzi: ez nálunk — fájdalom — a ritkaságok ritkasága. Ha ekképen az irodalomra fordítandó költséget még valóságos fényüzési cikkeinknek is utánna következő fölösleges kiadásnak tekintjük, akkor természetes, hogy a legtöbb embernek sokszor nincs pénze könyvekre és lapokra; valamint innét — csakis nálunk — érthető, hogy egy vagy két évi

rosz termés avvagy rossz gabnaár még becsesebb irodalmi vállalatunk létét is fenyegeti.

Ha visszatekintünk Kazinczy korára, és másfelől legalább szépirodalmunk s politikai napi sajtónk mai közönségét nézzük, tagadhatlanul nagy haladást látunk. De ha e mellett meg hazánkfiainak félszázaddal ezelőtt volt anyagi viszonyait az utóbbi, — épen az irodalom emelkedése évtizedeiben történt változásaival egybe hasonlítjuk, meggyőződünk róla, hogy egyáltalán nem honpolgáraink vagyoni emelkedésének arányában növekedett az irodalom és közönsége *), hanem inkább a közvagyoni romlás dacára is abban a mérvben gazdagodott az, a mint nemzetünkben mind inkább szaporodott azoknak száma, kiknek az olvasás indigentiájává vált. — Innét nagyon érthető, hogy az irodalomnak csakis azon ágai-ban tapasztalhatunk jelentékenyebb külterjes növekedést, a melyek iránt a közönség érdeklődése legalább időnként felébredt, p. o. a szépirodalomban és a politikai napi sajtóban, de már a tudományban, s kiváltképen a protestans tudományosság terén nem dicsekedhetünk vele.

Sőt ha mi közérdekeltség e téren már néha-néha mutatkozik is, az azért nem oly állandó, és azért nem szüli meg a várható eredményeket, mivel nagyrészen, vagy legalább a nagyrésznél, külső okok által tápláltatik. — Így p. o. már tanodáinkban az ifjúságnál azt tapasztaljuk (ide nem értve a kivételt képező keveseket), hogy általában nem ismeretszomból, nem az emberi tudalom egyik vagy másik köre iránti fiatal lelkesedésből tanulnak, hanem bizonyítványért, vizsgáért, illetőleg

*) Vagy ha valaki nem restelli végig tekinteni a „Prot. Lap“ előfizetőinek névsorát (hamar készen lesz vele), — meggyőződhetik róla, hogy lelkészeinknek az olvasó nagy kisebbségét, és nem olvasó nagy többségét egyáltalán nem vagyoni különbségeik, s egyházaik nagysága szerint látja osztályozódni.

csak azért, hogy minél előbb lehessenek ügyvéddé, vagy pappá. — De hogy az ifjuság practicus-önérdekén túlemelkedve tudományos irányokért lelkesülne, s maga a tudomány iránti érdeklődésből látogatná és figyelné az előadásokat, ez nálunk ritkaság, és nem tanodáink ifjuságaiban uralkodó közszellem, nem úgy miként ezt az eleven tudományos élettel bíró egyetemeknél láthatjuk, a hol már az ifjuság a különböző tudományos irányok szerint különül pártokra, s a tudomány elvei iránt oly mélyen érdeklődik, hogy képes logikai kategoriákért vívni párbajokat. — Ezen maga a tudásért lángoló érdeklődés hiányzik fiatalságunkból, pedig azt semmi kényszerítő törvény szigora sem képes pótolni. Csak az ifjuság csapongó lelkesedéséből képződhetik ki a férfiú határozott, kitartó munkássága; — és mi az eredménye annak a csupán bizonyítványért, hivatalért „muszáj“ból tanulásnak? Először is az, hogy legfőlebb az illető tanárnak a kéziratát, vagy azt a könyvet, a melyből tudja hogy a vizsgán felelnie kell, betanulja, mint a tizparancsolatot, s egyebet ugyan nem olvas, tovább nem is gondolkodik. — Azután pedig, ha a szükséges vizsgáit letette, s hivatalt nyer, vagy ekklezsiába jut, első dolga, hogy könyveit félrevesse, s azt is elfelejtse, a mit betanult, nem hogy ő még azontul is vegyen könyvet és olvasson. Ez egyik nagy oka azután, hogy annyi sok, bizonyítványai szerint kitűnő tanuló, szép reményeket keltő ifju, az életben jelentéktelenné csenevészül, nyomtalanul enyészik el. — A másik nagy oka pedig az, mert vidékeinken a társasági életünk iránya és hangulata (fájdalom még papi statusunkban is) olyan, mely a helyett hogy tudományos törekvésre sarkantyuzná és emelné — ónsulylyal nyomja le még a némi fenszárnyalással kilépő ifju szellemet is.

Kint a társas életben is még mind jelentéktelen, csekély a tudomány szükségének tevékeny érzete, és még

ez is nagy részben mellékes érdekek által gerjesztetik. A legtöbbben komoly könyvet vesznek, vagy valami tudományos folyóiratot s lapot járatnak, nem tudvágyból, — hanem — hazafiságból, nem a tudomány iránti érdeklődésből, hanem az író és irodalom iránti kegyes pártfogásból, — áldozatból. — Nem veszik figyelembe, hogy akkor tennének a hazának valódi szolgálatot, ha nemis jutna eszükbe, hogy a hazáért vesznek könyvet, hanem olvasnának, mivel a nélkül nem lehetnek el. — Ezeket a csupa tiszta hazafiságból vásárlott könyveket és lapokat láthatjuk azután évek multán is sértetlenül (= kimentetlenül és olvasatlanul) diszelegni a háznál. Mintha a tudomány valami olyan csudatevő ereklye volna, mely ha kinyomtatva asztalunkon hever, már az által a műveltség minden áldásaiban részeltetne.

Ezek okozzák azután, hogy még a megjelenő s elkelő műveknek sem láthatjuk kellő hatását a köztudományosság emelésében. Ugyhogy midőn a részvétlenség ellen panaszkodom, ez alatt nem csupán azt értem hogy az, az író t physice gátolja meg a dolgozásban, hanem hogy egyszersmind erkölcsileg tikkasztja el. A mi a virágnak a légkör, az az írónak a közönség érdekeltsége, s abban nyilvánuló közszellem; ebből táplálkozik, ez üdíti, vagy lankasztja. Nálunk (különösen a prot. irodalomban) az író magára van hagyva, kiérlelt eszméi elhangoznak viszhang nélkül, fáradságosan felkutatott s nyilvánosságra hozott problémáihoz senki sem szól, egy-egy megkezdett ösvényen senki sem jó sem indokolt elismerésével erősíteni irányában, sem útba-igazítani. Egyszóval: az író beszél-beszél, de senki sem felel neki. Így nem lehet társalogni. A tudományos élet pedig a szellemek társalgásában, a gondolatok kicserélésében fejlődhetik, tehát élhet. — A gondolat csak akkor lehet termékeny, ha az elmékben gyökeret verhet, s a gondolkodás kikelti. A

tudomány hatalom, de előnyünkre csak akkor, ha az a mi elménk hatalma, különben kárhozátunkra.

IV.

Valami csudálatos tünemény ez. El merem mondani, hogy az egész világon, még polgárisodásunk élén szereplő népek között sincs egyetlen nemzet is, melynél — kivált az alsóbb rendű néposztálynak helyesebb észjárása, több természetes józan esze volna, mint a magyarnak. Sőt népünket illetőleg e tekintetben a legelső helyen állunk. Egy bizonyos középfolig kifejlett józan értelmesség a magyar fajnak általános jelleme. De ezen a fokon túl haladó, a tárgyak gyökereig behatoló mélyebb tudományos gondolkodásba mind ez ideig nem tudtunk úgy bele izlelni, hogy az is közkincsünk, nemzetünk sajátja volna. Holott ha valami, hát a tudomány igazán a szellemnek önténye, a mit még ajándékba sem lehet mástól elfogadni, a nélkül, hogy önmunkás gondolkodásunkkal ne szerezzük meg. És mivel mindeddig a nemzetből önmagából kiinduló mélyebb tudvány, érdekeltség, valódi tudományszomj nem fejlett ki, azért nem fejltetett ki önálló nemzeti tudományosság is.

Más nemzetek is voltak ideiglenesen idegen kultúráknak alárendelt szolgái. Maga az a nagy német nemzet, melyről sokan azt vélik, hogy a tudományos s főleg philosophiai gondolkodásra a gondviseléstől különös privilegiuma van, tudjuk hogy még a mult században is mily vazallja volt a francia irodalomnak. A németeknek első valódi bölcsészük Leibnitz, egy századdal ezelőtt még franciául irt. De a mint vele a bölcsészet Németországba behatolt, a német szellemben gyökeret is vert, a közfigyelem iránta fölébredt, minden oldalról nyilvánosan hozzá szóltak, így gazdag irodalom keletkezett, s

egy emberkor alatt Wolf után kiemelkedett az óriás Kánt, kinek fölléptében nemcsak a német szellem, hanem a század gondolkodása ünnepelte diadalát. Kánt nézetei villámként hatották át és rázták föl minden gondolkodó német agyát, a kifejlett nagyszerű irodalmi küzdelemben nőtt nyomába az óriásoknak egész sora, kísérve a dii minorum gentium nagy seregétől. — De mert az eszmék e nagyszerű forradalma nem csupán egyes alkotó szellemek agyában, hanem közgondolkodásban zajlott, ez szülte egyfelől hősök nyomába a hősöket, és másfelől egyedül ez eszközölte, hogy a tudomány haladásában elért magaslat az egész nemzet műveltségének színvonala lőn; így fejlett ki néhány évtized alatt a nemzet sajátlagos jelleméből annak megfelelő önálló tudománya.

A tudomány iránti közérdekeltség hiányában ez nem sikerült nálunk századok óta sem. Mátyás király Európa különböző országaiból gyűjtötte össze a tudomány apostolait udvarában, de a behozott tudomány nem tudott Árpád fiai között meghonosulni, a nagy szellem elköltöztével a széteszlő tudósok visszavitték fejökben a mint hozták, ha egyeseknek szüksége volt rá, ismét csak az idegenekhez kellett érte menni. — Későbbben, főleg a protestansoknál, rendes szokássá lett a külföldi egyetemek látogatása. És a reformatio óta mind a theológiában, mind különösen a bölcsészetben megszületett tudomány-irányok és rendszerek közül alig ismerek egyet is, mely ezen az úton hozzánk el ne hatolt volna, s legalább a tanodákban, de többnyire az irodalomban is meg ne szólalt volna. — Azonban mind e mellett sem ismerek egyetlen filosofiát sem, a mely nyelvünkön egész rendszerében olvasható volna, sőt általában nem ismerek a világirodalomban megszületett tudomány-irányok közül egyet sem, a mely nálunk úgy meghonosult, saját gondolkodásunkban úgy meggyökeredzett, megeredt volna, hogy ezentul innét képződött volna tovább, s termette

volna a tudalomnak új gyümölcseit. — A bölcsészet akkor legújabb álláspontján majd fél századdal korábban szólalt meg Apácai műveiben magyarul, mint a németeknél németül. De nem a magyar művelődésben, hanem csak Apácai ajkain szólott a gondolat, s vele együtt elhallgatott kezdeményét senkisémmel vitte tovább, nem úgy mint Leibnitzét a németek. Hanem utánna, a mint a külföldre ment candidatusok a holland, francia, vagy német egyetemeken különböző irányokat s rendszereket tanultak megismerni, a szerint tanítottak itthon, részleteiben azt fejezték ki irataikban, mitsem figyelve arra, hogy elődeik itthon azon a téren mit csináltak, s viszont a közönség is mitsem törődve azzal, hogy ők mit kezdenek*), a mint elhullottak, elhallgatott velük a bejött tudományos irány is, míg ismét új irányok sugároztak be.

*) Így p. o. csak a legutóbbi egy pár év alatt is a theologia körében a világirodalom terén nem merült fel nevezetesebb tudományos kérdés, melyet a „Prot. Lapok“ közönségünkkel is ne közöltek volna. Csak a mi hamarjában eszembe jut: a feltámadás kérdés, Colenso ügye s az essayisták, a bibliai kérdés, Renan s t. e. f. — E kérdések a polgárisult nemzetek mindegyikénél egész irodalmat teremtettek, minden felől, és minden oldalról hozzájuk szólva, foglalkoztatták az elméket. És nálunk? Ballagi megírta róluk nézeteit, s azt egy pár száz ember kegyeskedett elolvasni, és nagy bölcsen hallgatni felőlük. Különösen a Ballagi által szőnyegre hozott „Magyar Biblia“ kérdése mind úttörő ujdonságánál mind tárgyánál fogva igen közelről érdekelhet bennünket, és mindeddig szólt-e hozzá valaki? Bizony-bizony ez ügynek e hallgatással mellőzése lelkeszeink és theologusaink részéről nem nagy érdeklődést tanúsít szent könyvünk iránt. — Az egy feltámadás kérdése kezdett egy kis mozgalmat idézni elő, a mennyiben 3—4 ember megszólalt, de az is a tudományos kutatás köréből csakhamar oly fonák térre sodortatott, hogy az illetők is elhallgattak vele. Míg ha egyházunk külső igazgatását, vagy külső helyi érdeket tárgyzó kérdés merül fel, arról hónapokig elvitáznak, vidékek és személyek összecivódnak,

Tüzetesen a bölcsészettel foglalkozva, előkészületül végig kellene vizsgálnom, hogy e téren eddigelé nálunk mit és mily irányokban dolgoztak. De már is arra a meggyőződésre kellett jönnöm, miként ha az irodalmunkban szaggatottan megjelent philosophiai dolgozatokat (s nem rendszereket), meg akarom ismerni, elébb a bölcsészet világirodalmában kell magamat tájékozni, hogy nyomára jöhessek a forrásoknak, melyekből ezek csergeztek.

És így vagyunk a tudomány minden ágával. Ugy-hogy fájdalommal kell kimondanom: tudományunknak történetéről nem is szólhatunk, legfőlebb tanultságunk történetéről beszélhetünk. Azaz, azt írhatjuk össze, hogy miként jártunk az idegen népekhez iskolába, hogy tanultuk be tudományukat, és hogy mondtuk el idehaza. De a tudománynak önálló, műveltségünkben gyökeredzett, s azért onnét kiinduló, egybefüggésben előhaladó, tehát

addig a tudományt s mélyebb gondolkodást igénylő, tudományos problémák akár önkeblünkől pattanjanak ki, akár a világirodalomból jöjjenek, mint a vízbuborék egy kicsit csillognak irodalmunk felszínén, s azzal nyomtalanul enyésznek el tespedésünk állóvizében. — Holott a Colenso, Renan stb. által szőnyegre hozott, s hozzájuk hasonló epochalis kérdéseknek nem abban áll a közértelmiség emelésére gyakorolt értéke, hogy kész igazságot adtak, a mit a közönségnek csak tudomásul kell venni, hanem, hogy problémákat adtak föl, a miknek megfejtésével az elmék élénken foglalkoznak. E fölidézett mozgalomban egyfelől már a tárggyal való foglalkozás által is fejlődik a műveltség, másfelől tisztulnak a nézetek, és születnek új meg új eszmék. Sőt a mozgalmat felidézett nézetek rendszeren vagy megcáfoltatnak, vagy nevezetesen módosulnak, de mégis az által nagyon termékenyek a tudományra és műveltségre, mivel a fölgerjesztett vizsgálódásban megszülető tisztultabb eszméknek egész sokaságával gazdagodik az értelmiség. De ez csak ott lehető, hol a kimondott problémákkal sok elme sok oldalról foglalkozik.

valódi történeti kifejlődéséről még nem beszélhetünk. Ha mi e téren nálunk történt, az a külföldön keletkezett szellemi mozgalmaknak egy-egy hullámvetése volt.

És ennek oka egyfelől tanodáink főlebb kimutatott hiányosságában van, másfelől legmélyebb alapja a tudomány iránti azon érdekeletlenségünk, mely miatt a tanodában hirdetett eszmék benmaradnak az iskola falai között, a könyvben leirt gondolatok maradnak a papiroson és nem eleveníttetnek meg az elmék tevékenységében. Mind e nehéz körülmények együttesen idézték elé íróinknak is azt a nagy vétkét, hogy szemeit mindegyik csak a külföldre irányozta, és nem igen gondoltak rá, hogy hazai elődeik munkáját folytassák, s ez által az eddig kifejlett tudományos köztudatot (!) képezzék tovább.

Ezek, belátásom szerint, tudományos életünk hiányának a legfőbb alapokai, belőlük következik a többi.

Valaki azt vethetné szememre, hogy csupán saját gyarlóságainkat tártam föl, míg haladásunknak szerencsétlen külkörülményeinkben alapuló akadályait figyelmen kívül hagytam. Tudom, azokról hallgattam, részint mert kénytelen voltam vele, részint mert nem szeretem a tehetetlen sopánkodást. A mi hibáink önmulasztásainkból és tétlenségünkől származnak, azokat akarattunkon áll kijavítani is, de a nem magunk által előidézett, s kívülöttünk álló bajainkat, vagy éppen mivel kívülöttünk állnak, nem áll hatalmunkban elhárítani; vagy ha igen, azokat is csak megsokszorozott ön benső tevékenységünkkel, annál megfeszítettebb előre törekvéssel győzhetjük le.

Tollam vonásai tán néhol erősek voltak, de meggyőződésem szerint a valósághoz hűvek, s azért nem igaztalanok. Hiányzó, de nélkülözhetlen önálló tudományos műveltségünkért szóltam, mert miként az egyesre, még sokkal inkább egy nemzetre, s testületre a leglealázóbb szolgaságnak tartom azt, midőn az idegenek eszének járszalagán vezetetik. A legszégyenteljesebb és veszélye-

sebb függése egy népnek ha szellemi önállótlanlansága, tudománytalansága kényszeríti más népek hatalma alá. — A szabad szellemnek a szerencsétlenség bilincseit elviselni dicsőség, a tudatlanságét gyalázat. Valahára ideje már, hogy alárendelt szolgai szerepünkről önállóságra, de önálló tudományosságra jussunk, ha korunk polgárisodásában élni és számítani akarunk.

Sokat szólhatnék még, sokat elhallgattam, de már sokat is tünődtem, ha méltónak találják gondolkozzanak róla és szóljanak hozzá mások is, a tárgy talán megérdemli.

A főiskolák és egyház közötti viszony.

I.

A legközelebbi néhány évben a mi zsenge theologiai irodalmunkban is újból megkezdődtek, vagy legalább nyilvánosan kitörtek a gondolkodás nyomozásai által előidézett ama tudományos mozgalmak és eszmeharcok, melyek a nyugoti prot. irodalomban, különösen a szomszéd németeknél már majdnem egy század óta zajlanak, kimondhatatlanul gazdagítva az ismereteket, tisztítva a nézeteket, s elevenítve és nemesítve az életet. — Tudományos élet csak a vizsgálódás független és szabad mozgalmaiban gondolható. Az azután a dolog természetéből következik, hogy a tudományos kutatás harcaiban a pozitív vallásos képzetek, az egyház és megszokás által szentesített tanok is a gondolkodás ítélő széke elé állíttatnak, s gyakran nemcsak kérdéssé tételnek, hanem a vizsgálódó elmét nyomozásai néha tőlük lényegesen eltérő

sőt ellentétes eredményekre vezetik. A tudománynak az élet positiv viszonyai ellen intézett gyakori támadásai — különösen a hol ezen eszmeharcok ujdonságuknál fogva szokatlanok is — még a fölvilágosodás és tudomány barátai közül is sokak lelkében aggodalmat idéznek elő. S szorongva kérdik, vajjon nem jobb volna-e kutatásainkat az ismereteknek csak egyéb téreire fordítani, s kimélő tisztelettel érintetlen hagyni mindazon egyházi vallásos képzeteket, a melyeknek igazságát a jámbor elmék nemzedékről nemzedékre szent hittel őrizték meg; mint boncolásainkkal felzaklatni a kedélyeket s kétségek támasztásával zavarni meg a lelkek nyugalját? Növelheti még ez aggodalmakat az a körülmény is, hogy nálunk theologiai tudományokkal nem igen szoktak mások foglalkozni, mint épen az egyház tisztviselői, a tanárok és papok. Különösen legujabb theologiai mozgalmainkat mind a ki kezdte, mind a kik benne résztvettek, alig egypár kivételével, az egyház theologiai tanintézeteinek tanárai. Hogyan? tehát a kiknek feladata az egyház igazságainak hirdetésére lelkészeket képezni, ugyanazon emberek az irodalom terén meg gyakran az egyház tudományával ellenkező nézeteket terjesztenek? Igen, de más tér az irodalom és más a tanterem. Csakhogy a tanár mind az irodalomban, mind katedrájában a tudományt szolgálja; a tudomány emberének pedig első és legfőbb erkölcsi kötelessége, hogy soha igazul egyebet se ne írjon, se szóval ne hirdessen, mint a minek igazságáról érvek által meggyőződött. Ebben áll tudományos becsületessége. Ámde az igazság felől nem lehet más meggyőződése a tanszéken, és ismét más íróasztala mellett. És ha a tanszabadság iránti türelemből nem hívjuk is föl az egyházat, hogy csupán a symbolumában kifejezett tudományát tanító tanárokat szenvedjen meg theologiai főiskoláiban, de vajjon maguknak a tanároknak nem nagy erkölcsi kötelességük volna-e csak úgy lépni az egyház

tanintézetének szolgálatába, ha meggyőződésük szerint annak orthodox tudományát ültethetik át hallgatóik lelkébe? — Vajjon nem fog-e az egyházra romlást hozni, ha saját kebelén táplált intézetei szolgálnak tűzhelyeül a mindent kérdésessé tevő tudományos vitáknak? E kérdések és követelések akár helyesek s indokolhatók, akár nem, de mindenesetre fölmerülhetnek az elmékben, sőt már is kimondattak. Csak a minap sóhajtott fel a „Prot. Egyh. s Isk. lapok“ hasábjain egy lelkész úr, hogy a confessionális tudatnak a nép között meggyengüléseért felelni fognak különösen a rationalista professorok! (6. sz. 170. l.) — Ugyhiszem tehát, hogy nem leend időszerűtlen e tárgyról komolyan gondolkozni, s megvizsgálni, vajjon mi viszonyban áll a főiskola az egyházzal. Azonban az iskola a tudomány organuma, s egyedüli feladata a tudomány művelése és terjesztése; mielőtt tehát a fölvetett kérdésre egyenesen felelhetnénk, előbb azzal kell tisztába jönnünk, hogy mi viszonya van az egyháznak, mint vallásos testületnek a tudománnyal általában? S viszont hogy e kérdésre szabatos feleletet adhassunk, kénytelenek vagyunk röviden körvonalazni, hogy felfogásunk szerint mi az egyház és tanai, s mi a tudomány és annak feladata?

Legtágabb értelemben a keresztyén egyház nem egyéb, mint az embereknek a Krisztusban kijelentett istenneli kibékültségük és egységük felőli bizonyosságukban való egyesülete e hitből folyó közös vallásos életre. Az egyház nem valamely elméleti célokra alakult tudós társaság, sem nem külső specifikus gyakorlati érdekekre szolgáló jogi vagy szerződésszerű egyesület, hanem a hívők közös vallásos életének, a vallásos közszellemnek organisatiója. Az embernek Istennel való eredeti (substantialis) egységét, s ebből következő viszont egyesülését gondolatban, érzületben és akarásban egygyé olvadását, szóval a szeretettel Istenben élést, az istenember nem csupán tanította, hanem saját személyében és életében

tényleges valóságul mutatta föl. És idvezítőnk a többek között épen az által különbözik lényegesen minden egyéb vallásalapítóktól, hogy ő nem annyira tanaival szerzője a keresztyén vallásnak, hanem inkább személyisége képezi a keresztyén életnek alapját, célját és tartalmát. Krisztus nem írt, hanem élt. A keresztyén igazságok forrás-könyve az ő személyisége és élete. Innét közelebbről az egyház az az erkölcsi személy, kiben ezen először Krisztusban, mint egy individuumban megjelent ker. vallásos élet, a hívők egyetemének, a gyülekezetnek közös életévé lön. Ezért nevezi a szentírás az egyházat a Krisztus testének, és az ujszövetségben a „gyülekezetben élni“ annyit tesz, mint „a Krisztusban lenni.“ Urunknak, mint azon egy individuumnak eltávoztával, helyére az egyház, mint erkölcsi személy lépett, melyben minden egyes hívő részese a váltságnak és üdvnek. Míg az idvezítő érzékileg jelen volt hívei között, addig benne az egyben megtestesülve szemlélték maguk előtt az istenneli kibékülést, s mindazt az igazságot, a mi az embert az Istennel egyesíti. De midőn testileg eltávozott, többé nem érzéki szemeikkel maguk előtt — hanem a hit szemeivel saját magukban láthatták, csak a rá emlékezés, egyéniségének képzeletükben felidézése, a felőle elmélkedés, szóval benső szellemi munkásságuk, a gondolkodás által szerezhették meg az elébb benne szemlélt váltságot. E váltság, ez új élet a gyülekezet közsajátjává lön, s minden egyes megváltottnak azt többé nem szemlélni, hanem hinni azaz gondolnia kellett. Ezért idő haladtával, mihelyt a külsőleg is nagyon elterjedt egyház magát szervezni kezdte, beállt a szükség, hogy a közhitnek és vallásos életnek tartalmát képező igazságokat egyetemes fogalmakban állapítsa meg, s általános gondolatformákban fejezze ki. Így származtak az egyházi tantételek, a dogmák. Az egyháznak dogmákat képző munkássága tulajdonképen abban állt, hogy míg az első kijelentésben, s annak okmányai-

ban a szentírásban az egyetemesen és mindörökre igaz valláseszmeék időszerű (s azért mulékony) egyes eseményekben, s egyes tényekben jelentek meg, az egyház most ez egyes tényekből a bennök nyilvánult általános, örök tartalmát, (a gondolatot) úgy a mint fölfogta, kiemelte, s egyetemes fogalmakban formulázva hitének tartalmául kifejezte. Így p. o. az írásban történeti eseményképen van előadva az első ember első bűnbeesése s az egyház dogmájában ez egyes tényből formulázza általában az emberiség bűnösségének egyetemes fogalmát. Hasonlóul tesz a váltság tényeivel s az Isten eszméjével is. Az új szövetségben elő van adva, miként jelent meg egyszer az időben az istenfiu, hogy töltetett ki egy napon a szentlélek; és a háromság dogmája kimondja, hogy az Isten nemcsak egyszer, nemcsak egy idő óta, hanem lényénél fogva mind örökké atya is, fiu is, és szentlélek is. Szóval, míg a sz. írás elbeszélései (λογοί) azt írják le a mi megtörtént, az egyház tantételeiben azt adja elő, a mi hite szerint általánosan és mind örökké igaz. És e tantételek összefoglalva az egyház közhitének tartalmát, (azon eszméket, a melyeknek igazsága felől az egész egyház bizonyos), jelentik vagyis symbolisálják.

Innét a dogmák és symbolumok jelentőségére mindek előtt különösen azt kell megjegyeznünk, hogy nem a symbolumok alapján keletkezett az egyház, hanem a már létezett egyház alkotta koronként hitének jelvényeit, és hogy nem is rajtuk alapul, nem belőlük mint fundamentumból származik a gyülekezet közhite, hanem megfordítva a symbolumok csak jelvényei, mutatói a hívők lelkében élő, már előbb létezett vallásos bizonyosságnak. — Ez az oka, hogy az eredeti és sajátképeni symbolumok az előadott tanfogalmakat nem bizonyítgatják semminemű érvekkel, nem igyekeznek azokat indokolásokkal megállapítani,

hanem egyszerűen és határozottan elmondják, hogy a gyülekezet mit és miként hisz igazul.

A keresztyén kijelentés legrégibb okmányai nem tan-
tételek gyűjteménye, nem találunk azokban tanrendszert
(ha csak mi nem fejtünk ki belőlük). Hanem a dolog ter-
mészeténél fogva a vallásos élet teljes elevenességében van
ott előadva, a legegységesebb igazságok is concret ese-
ményekben, a megváltó élő egyéniségében, és annak tényei-
ben jelentetnek ki. Okoskodásokat, (raisonnement) álta-
lános reflexiókat inkább a már a kijelentés alapján ala-
kult gyülekezetekhez írott apostoli levelekben találunk.
De itt is, valamint a később keletkezett János evangéli-
umának philosophálásában, a reflexiók főleg Krisztus
személyének, és a kijelentés tényeinek magyarázatára
vonatkoznak. És a vallásigazságok történetileg eredeti
alakjaúl (a kijelentés eredeti formáiúl) ama vallástények
tartatnak, s az egyházban is azok ünnepeltetnek meg.
— Főlebb érinténk, hogy közelebbről miért lőn szükséges
az általános vallásigazságokat amaz időszerű mulékony
tüneteményeikből kiemelve a maguk egyetemességében is
fölfogni s általános fogalmakban fejezni ki. Azonban
másfelől meg ama történeti jelenségeknek a többek között
az a nagy előnyök van, hogy míg a szabatosan formulá-
zott tantételeket a gondolkodás változtával vagy egészen
el kell hagyni, vagy teljesen átváltoztatni, az élet conc-
ret tüneteményeit inkább lehet különböző oldalukról és
így különbözőleg felfogni, s a belőlük felfogott eszmét
új és új alakban kifejezni, anélkül, hogy ama tényekben
nyilvánult igazságot elhagynók. Így keletkezhettek az
Istenfiu személyének, s a ker. kijelentés tényeinek külön-
böző felfogásából származó, különböző ker. hitfelekezetek,
anélkül hogy bármelyik is ne amaz eseményekben ismerte
volna föl a ker. élet eredeti kijelentését. Ezért míg mind-
egyik ker. hitfelekezet közösen a szentírást (a miben
ama tények elbeszélvék) tartja a ker. valláseszmék tör-

téneti alapforrásaúl, addig a kijelentés abban előadott tényeinek különböző oldalról felfogását a hitfelekezetek eltérő dogmaiban és symbolumaiban látjuk kifejezve. És míg a ker. egyház canonul eddigelé minden felekezeteiben megtartotta a bibliát, addig a hívők vallásos nézeteinek időhaladtával bekövetkezett átalakulásával a vallás-eszmék és ker. élet változott felfogásával koronként újabb és különböző dogmák és symbolumok keletkeztek. Innét a symbolumok az egyház hitének nem zsinórmértékei (mint a canon), hanem csupán jelvényei; nem azt mondják meg a mit hinnie kell, hanem csak megmutatják a mit hisz. Vagy a mint Twesten mondja, non imprimunt nobis credenda, sed exprimunt a nobis credita. És illetőleg csupán azt mutatják, hogy a ker. egyház, vagy annak egyik felekezete a bibliában előadott egyes vallástényeket, s a bennük kijelentett vallásigazságokat *ez idő szerint miképp érti és fogta föl*. E szerint a symbolumoknak az a nagy jelentősége van, hogy az egyház tudatában élő igazságokat szabatosan formulázott általános tantételekben fejezik ki, s így a közhit tartalmának mintegy exponensei. De épen ezért csakis addig van igazi jelentőségük és realis értékük, a míg hűven azokat az eszméket adják elő, melyek valósággal a hívők lelkében általánosan uralkodnak, és abban a formában fejezik ki, a mely alakban azokat a gyülekezet tagjai igazakul hiszik és tudják. Mihelyt az idő haladtával, a közműveltség átalakulásaival, a közgondolkodás irányainak változtával, a hívők összeségének vallásos életnézete s képzetei is oly lényegesen átalakultak, hogy azokra a korábban formulázott tantételekben nem lehet ráismerni, akkor azon symbolum elvesztette erkölcsi vallásos jelentőségét, mert már nem a lelkekben élő hitet jelenti, nem azt, mit a hívők egyeteme hisz, hanem csak a mit egykor hitt. Ez esetben az egyháznak joga és kötelessége hitének elveit

azokat hűven visszatükröző gondolatformákban kifejezni. De ez állapot bekövetkeztéig megállapított tantételei a gyülekezetben föltétlenül érvényesek, egyedül azon egyszerű oknál fogva, mert azokat a gyülekezet olyanul hiszi, mert igazságuk felől bizonyos; tehát érvényesek az egyháznak mint testületnek tekintélyénél fogva.

Ennyit előlegesen az egyházzól és tanairól.

Hát a tudomány? Aristoteles találóan mondja, hogy a tudomány a csudálkozásból keletkezik, s épen azért a tudomány körében minden csudálkozás és bámulat megszűnik. Nevezetesen olyankor szoktunk csudálkozni, midőn valamely tárgy előttünk egészen idegennek tetszik, azaz: saját gondolkodó okosságunktól és ismereteinktől merőben különbözőnek látjuk, s ezért nem értjük. A tudományos vizsgálódás pedig épen arra irányul, hogy a tárgyat megértsük, azaz: ismereteinkkel kellő összefüggésbe tudjuk hozni, s egyszóval a tárgyban is saját okosságunkat ismerjük föl. Mihelyt valamely tárgyat ekkép megértettünk, többé nem csudálkozunk rajta, s ezért a tudományos gondolkodás eredménye és jelszava igazán a nil admirari. De ugyan ebből következik, hogy tudományos vizsgálódás csakis akkor kezdődhetik, midőn az elmém elé ötlő tárgyakat, úgy a mint előttem feltűnnek, nem találok egészen igazaknak, valódiaknak, és így bennük kétkezem; más szóval: midőn a között a mit saját eszemben helyesnek, okosnak ismerek, és az előttem levő tárgy között különbséget érzek. Mihelyt e különbséget érzem, azonnal szükségét érzem annak is, hogy a tárgyat saját okosságommal összehangzásba hozzam és ez által azt a tárgyat eszem előtt igazoljam, vagy mint mondani szoktuk, annak igazságát indokolva kimutassam; s ezt eszközli épen a tudomány. Ezért szintugy igaza van Descartesnak, midőn azt állítja, hogy a tudományos bizonyosság a kétkezéssel kezdődik.

Ez áll általában a tudományos munkásságról, akár mely tárggyal foglalkozzék is az. A vallástudománynak

(azon tudománynak, melynek a vallásos hit tartalma képezi tárgyát) sem lehet egyéb célja, mint hogy a hit tartalmát gondolkodásunkkal az említett úton öszhangzatba hozza. Következésképp a vallástudomány is csak akkor lesz szellemi szükségünk, sőt csak akkor kezdődhetik, ha a reflexio ébredésével a főlebb érintett bizonytalanság bekövetkezik, midőn azt érzem, hogy a mit a vallásos hit mond, az legalább látszólag és közvetlenül nem egyez meg azzal, a mit gondolkodó eszemmel igazul látok. E bizonytalanságot kiválóan a vallásos életben szoktuk kétkedésnek nevezni, s ennek első ébredése ugyanaz az állapot, mint a mit imént csudálkozásnak mondtunk. A még nem reflectáló és nem kétkedő naiv vallásos elme nem csudálkozik azon, hogy „mikép lehet Isten egy és mégis három személy?” miként fogantathatott Krisztus a sz. lélektől természetfeletti módon? Előtte mindez természetesnek tetszik, de épen ezért nem is ereszkedik tudományos buvárlatokba, hogy megfejtse. Ellenben a reflectáló elme előtt ezek oly csudálatosaknak tetszenek, hogy megvizsgálja, vajjon mikép lehetők? azaz: mikép egyeznek meg azzal, a mit ő okszerűnek és valónak tud? — Ha még csak egyes vallásos nézetek felől jutott valaki bizonytalanságba, p. o. egy hitcikknek az igazságát nem látja be, de a többihez szilárdul ragaszkodik, ekkor még kétségét el lehet oszlatni az által, ha kimutatjuk, miként azon tétel, a melyben kétkedik, bensőleg összefügg azokkal, melyeket kétségtelen igazakul tart, sőt belőlük, mint előzményekből, szükségképp következnek. Ez az egyes dogmáknak s általában egyes vallásos-képzeteknek ex analogia fidei bebizonyítása. Így szokták p. o. az egyházi szónoklatokban az egyes hitcikkekre iránt a gyülekezetben koronként fölmerülhető kételyeket megcáfolni, igazolván azokat azon vallásos képzetekből való szoros kikövetkeztetésük által, melyek a hívők lelkében még kétségbe nem vont igazságokul uralkodnak, s így bizonyításra nem szorultak. De egészen másképp áll a dolog,

ha nem egyes dogmák, nem egyes képzetek, hanem a hit egész tartalma, a vallásezsmék összege, sőt maga a vallásos hit igazsága felől jut bizonytalanságba az ember. Ekkor már csak azt fogadhatja el lelkét megnyugtató biztos igazsággul, a miről belátja, hogy az okosság örök törvényeivel megegyez, vagy azokból következik; a mit az egyház testületi tekintélyétől és minden feltételezett nézetektől függetlenül magából a dolog természetéből vett érvekkel tud indokolni, azaz: a mit tudományosan be tud bizonyítani. Ezért ha hol ily radikális kétely merül fel, annak egyedüli gyógyszere a tudományos vizsgálódás. Ha ennek sikerül a hitet s a hit tartalmát tevő vallásképzeteket érveivel a kételkedő elme előtt igazolni, s ekkép a subiectiv gondolkodással öszhangzatba hozni, úgy a csudálkozásnak vége, s az előbbi naiv hitet és a kétséget a tudományos meggyőződés váltotta föl. A tudományban tehát földolog az indokolás, tisztán az okosság köréből vett érvekkel bizonyítás. Ez teszi tudománynya. Főlebb láttuk, miként a dogmáknak általános jelleme az, hogy bennük az egyház határozottan azt mondja ki: ez így van, ez így igaz; a tudomány ezzel nem elégszik meg, hanem azonnal azt kérdezi s azt keresi: *miért* van az úgy, *miért* kell annak okosan úgy lenni? Innét az egész tudomány köréből, s természetesen a vallástudományból is, minden dogma mint dogma, ki van zárva, és semmi sem gátolja jobban a tudomány fejlődését, mint a merev dogmatismus. A tudományban a dogmák helyett bizonyítások, érvek és indokolt nézetek vannak, ezek az úgyneveztetni szokott theologumenák, vagy philosophemák.

Az egyháznak és tanainak, s a tudománynak e röviden fölmutatott természetéből következik, hogy az egyháznak nem lehet tudománya, hogy az, mint vallásos testület, tudománnyal nem foglalkozhatik, sőt még elveit sem fejezheti ki oly tantételekben, a melyek-

nek tudományos jelleme van, a melyek p. o. nem kész dogmák, hanem theologumenak.

Az egyház hitelveit, miként láttuk, dogmákban fejezi ki. A tudomány pedig a dogmákat nem tűri, első lépésével felforgatja azokat. Még ha a bennük foglaltatott gondolatot igazul bizonyítja is, azok már eo ipso nem az egyház hitén alapuló dogmák, hanem a tudomány érvein nyugvó philosophemak, vagy theologumenak.

Minden testületben bármit is a testület tekintélye emel közérvényre. Az államban közérvényü jog az, a mit az országnak illetékes képviselőjében nyilatkozó akarat a törvénnyé emel, és az jogos csupán, mivel az ország úgy akarja, s érvényes míg az mást nem akar. Az egyházban a tantételek közérvényü dogmákká válnak az által, mert a hívők illetékes képviselője, a zsinat, fejezte ki bennük a gyülekezet hitének elveit, épen úgy, miként a törvényhozó testület a törvényekben a nemzet akaratát. — De a tudományban seminemü közte-kintély nem lehet határozó. Itt nem a szavazattöbbség dönt az igazság fölött, nem az által lesz valami érvényes igazsággá, mert az ország úgy akarja, vagy az egyház úgy hiszi, hanem egyedül mivel az érvek olyanul bizonyítják. S mihelyt az egyház a tudományba avatkozik, egyfelől tekintélyével, (tehát a tudomány körén kívül eső, rá nézve külső physical erővel) elnyomja az igazság szabad nyomozását, s másfelől már csak az által is, hogy az igazság keresésébe (= tudományos kutatásokba) ereszkedik, saját hitbeli bizonyosságát teszi problematiscussá.

És épen ez okon már csak annál fogva sem foglalkozhatik az egyház tudománnyal, mivel miként láttuk, a vallás tudományos vizsgálása is csak az által kezdődhetik, hogy a hit tárgyainak igazsága az értelem előtt kéteessé válik. Tehát hogy az egyház theologizálhasson, előbb saját tanainak helyessége felől kellene bizonyta-

lanságba jutnia. Az egyház pedig tagjainak a közös vallásos bizonyosságban egyesülete, s mint testület hitének valódiságában soha sem ingadozhat, hite tartalmát és a felől való bizonyosságát kifejező dogmáinak igazságában soha sem kétkedhetik; valamint az állam, mint testület, soha sem kétkedhetik törvényeinek jogossága felől. — Általában az állam és egyház — mindegyik erkölcsi testület levén, — a tudománynyal egészen hasonló viszonyban állnak. Valamint az államnak vannak törvénycikkei (melyeket a tudománynak szabadon és függetlenül kell tárgyalhatnia), de nincs jogtudománya; hasonlóul az egyháznak is vannak hitcikkei, dogmái, de nincs hittudománya, nincs theológiája, arra directe szüksége sincs, s a tudomány vitáiba saját eszméjének és feladatának megsértése nélkül nem is avatkozhatik.

Igaz ugyan, hogy a kijelentés tényeit csupán a tudományos gondolkodás által lehetett egyetemes tanfoglalmakká, dogmákká alakítani, de ezt nem az egyház mint testület, hanem egyes philosopháló tagjai tették. A történetből tudjuk, hogy minden egyes dogma hosszas tudományos buvárlatoknak és küzdelmeknek gyümölcseül született meg; de az egyház csupán ama vizsgálódásoknak a vitában megtisztult azon kész eredményeit fogadta el tantételeiül, a melyeket igazakul, hitének hű kifejezőiül ismert meg; symbolumaiban egészen ignorálta mindazon tudományos kutatásokat, bizonyításokat és okoskodásokat, a melyek azokra az eredményekre vezettek. A puszta eredmény pedig az öt eredményező okok nélkül nem tudományos theologumena, hanem dogma.

Egészen ez volt az egyház eljárása a tudomány irányában azon időben, a mely kiválóan a dogmák képzésének kora volt, a mikor az oecumenicum conciliumokon az egyháznak azok a sarkalatos dogmái formuláztattak, a miket a két nagy prot. egyház is sajátjaül fogadott. A történetben is minden a maga idejében, azaz

akkor sikerül legtökéletesebben, midőn nem csupán a viszonyok legalkalmasabbak létesítéséhez, hanem egyzsersmind általánosan érzett szüksége igényli, s azért a kornak működése irányát, kijelölő feladatát képezi. Ilyen értelemben volt a dogmák képzésének kora körül-belől az a három század, melyben a keresztyénség az üldözésektől megszabadulva, s az államhatalommal kezetfogva az egyes szétszórt gyülekezetből magát egységes egyházzá szervezé. Ekkor érezték különösen szükségesnek nem csupán az igazgatás és közérvényű egyforma cultus által egyesíteni a gyülekezeteket, hanem az egyház hitének egységét is közös és egyetemes tantételekben és symbolumokban is kifejezni. — Így tartattak a dogmák megállapításával foglalkozó zsinatok. E zsinatok által szentesített s szerkezetükre és formájukra nézve mind e napig legtökéletesebb három ugynevezett oecumenicum symbolumban, általában a zsinatoknak minden a tanokra hozott határozataiban is egyedül és kizárólag csak dogmákat találunk. — Azaz, bennük az egyház mint testület, bizonyosságának teljes érzetében, minden bizonyítás nélkül csak azt mondja meg: mik légyenek az üdvösségre szükséges igazságok; de hogy miért igazak azok, s miként kell és lehet ez igazságokat az egyes hívőknek gondolkodásukkal megérteni, s subjectiv okosságukkal öszhangzatba hozni? erről egy szó sincs bennük. — Az egyház azokat a férfiakat, kiknek philosophálása eredményeiből tanait formulázta, atyáiúl (patres ecclesiae) tisztelte. De még ha ezek közül valamelyiknek magán személysége oly tulnyomó befolyást gyakorolt is az egyházi tanok megállapítására, minőt p. o. Augustinusé, az egyház azért biztos tapintattal tudta kiválasztani a kész eredményt az eredményező fejtegetésekből, a dogmát a philosophemától. Így p. o. tudjuk hogy a háromság tanát különösen Augustinus értelmében állapította meg az egyház; tudjuk hogy Augustinus mily hosszas és mély spe-

culativ fejtegetések s argumentatiók folytán jutott az eredményre, mennyire igyekezett ez eszmét kimagyarázni és megértetni. És a „Quicunque“ symbolumban (a legtökéletesebben a mit ismerünk), szabatosan meg van határozva az isten fogalma, s egyszerűen elmondva, hogy a személyek miben egyenlők, miben különböznek; de egyetlen argumentum, egyetlen magyarázó szócska sincs ott. Ki-ki értse és magyarázza ki magának a hogy tudja. — Avvagy az eredendő bűn tanát meg éppen majdnem kizárólag Augustinus fejtette ki a pelagianismus elleni vitáiban, s a zsinat határozataiban e tant dogmává emeli, kimondja a bűn öröklését, a nélkül hogy csak érintené is az e tanra vezetett s annak értelmét megmagyarázott speculativ nézeteket. — Egy egyházi atyánál sem láthatjuk világosabban — jegyzi meg egy újabbkori író — mint Augustinusnál, hogy, miként ő maga mondja, a zsinatoknak tanhatározatait tudományos theologiai vizsgálódásoknak kell előkészíteni, de a nélkül, hogy ama határozatokba a tudományos indokolások is belépjenek. — Ilyenmő bizonyításra csak a reflectáló embernek — és akkor van szüksége, midőn reflectálása folytán tárgya felől közvetlenül nem bizonyos, de nem az egyháznak, a ki mint testület, nem reflectál, s a ki a benne általánosan uralkodó kész bizonyyságot fejezi ki tanaiban.

Mihelyt az egyház alkotmányának, cultusának és tanainak főbb vonásait megállapítja s ekkép magát belről szervezé: azontúl egész erővel külre irányza munkásságát, minden áron arra törekedve, hogy az emberiséget világi életében is, jogi s társadalmi intézményeiben és műveltségének minden rétegében keresztyénítse. Tudjuk, miként az egyház e magasztos törekvésében oda jutott, hogy a barbar világgal küzdelmében maga is elvilágiasodott, kilépett a tisztán vallásos élet bensőségéből. Nevezetesen nem úgy igyekezett a társadalmat a keresztyénség szellemével áthatni, hogy csupán az igehirdetése, a vallásosság terjesztése és intensív növelése, szóval: tisztán erkölcsi ereje

által gyökereztetten volna meg a keresztyén eszméket a hívek lelkében mozgó életelvekűl, hanem az által hogy maga is jogi hatalomképen erőlködött uralkodni az összes társadalmi élet fölött, hogy a polgárisodás minden tényezőit, status politicát, művészetet, tudományt saját körébe vonni, s hatalma alá hódítani igyekezett, és e végre mind e különböző munkakörökbe beleavatkozott. A természetes körén kívül eső idegen elemeknek fölszedésével vonta be az egyház a tudományt is hivatalos munkakörébe.

Ide járult még egy más körülmény. Azt mondánk, hogy az egyház már csak annál fogva sem foglalkozhatik a tudománynyal, mivel mint testület nem reflectálhat. Azonban mihelyt az egyházban a korábbi demokratiai élet (melyben az egyesek egyénisége a köztestületi életbe olvadt be) helyébe a monarchiai elem jutott túlsúlyra, s egyes individuumok képviselték az egyházat; a dolog természeténél fogva, mint egyes egyének, nem maradhattak ugyan a kétely és reflexio felébredésétől, mikép az egyház mint testület.

Ezért nemcsak lehető, de sőt csaknem elkerülhetetlen volt, hogy az általuk hozott tanhatározatokba egyéni nézeteik és reflexióik is becsúsztak. És valósággal a római egyház ez idő óta formulázott tantételeinek már nincs is oly tisztán dogmai jellemük, s többnyire a már létezett dogmák magyarázataul és indokolásaul akarnak szolgálni s ezért inkább theologumenák. Ilyen már p. o. a transsubstantiatio dogmája is, a mely inkább csak azt magyarázza, hogy mikép lehet jelen Krisztus az úrvacsorában (csak a módját mondja el); vagy legujabban Mária szeplőtlen fogantatásának dogmája, a mely Mária tiszteletét és annak eredendő-bűn nélkül születését indokolja stb. — Így jutott a római kath. egyház oda, hogy maga az egyház, mint olyan theologizál, s a symbolumain felül lett (s mai napig is van) hivatalosan szentesített theológiája. Természetesen ez ott is csak úgy lehető, hogy az egyház egyes tagjainak

bizonyos irányban kijelölt tudományos működését adoptálta, s koronként adoptálja. — (Jellemző, hogy a róm. kath. egyház, mióta a tudomány vitáiba ereszkedett, épen azon idő óta kezdte csalhatatlanságát hivatalosan deklarálni és arra hivatkozni.) Az ember olyankor szokott legerősebben hivatkozni tekintélyére, ha kételkednek felőle. A korábbi nem reflectáló egyháznak eszibe sem jutott csalhatatlanságát bizonyítani, mert közvetlenül bizonyos volt benne.

És mi eredménye lőn ennek mind a tudományra, mind az egyházra nézve?

A római egyház, mivel maga theologizál, sajátjaúl fogad egy bizonyos tudományos eljárást és irányt, mint igaz tudományt, s ez által minden egyéb irányokat, mint igaztalanokat, a magáéval ellentétbe állít, velük harcba keveredik. A ki pedig a vizsgálódás küzdterére lép, az okvetlen ki van téve annak a lehetőségnek is, hogy legyőzetik, hogy az igazság az ellenfél részére derül ki, s az ő állításai megcáfoltatnak. — A tudomány harcaiba avatkozott egyház tehát, hogy magát ez eshetőség ellen biztósítsa, kénytelen lőn a gondolkodás egész körére tekintélyének súlylyával nehezkedni, elannyira, hogy nemcsak a kutatások elé vont hatalmával kijelölt korlátokat, hanem még a vizsgálódás irányát és eredményeit is előre kiszabta. — Szabad a híveknek gondolkodni, vizsgálni még a vallásigazságokat is, de csak azzal a föltétellel, hogy vizsgálódásuk iránya és eredménye egyező legyen az egyház tudományával, ellenkező esetben az egyház (nem argumentumokkal, hanem) átokkal cáfolja meg nézeteiket. Így látjuk gyakran, hogy pápai bullák decretálják hol egyik, hol másik tudományos irányt, vagy bölcsészeti rendszert nem igaznak. Az egyház, hogy saját bizonyosságát megőrizze, kénytelen lőn a tudomány haladását elnyomni, sőt a hol és mikor csak hatalmában volt és van, vagy épen a szerző személye vagy legalább művei ellen gyakorolt külső erő-

szakkal (*censura*, könyvek elkobzása, árulások eltiltása) gátolja meg a hivatalos tudománytól eltérő elméletek terjesztését és vitatását. — Ezzel el van gázolva a tudomány előmenetelének egyik *sine qua non*-ja, t. i. az igazságnak minden előfeltételektől és minden melléktekintetektől ment elfogulatlan keresése. Ezzel a gondolkodás csak az egyház tanai bebizonyításának eszközévé törpült, — a tudomány *scholasticá*vá lőn. A tartalom és eredmények előleges kijelölésével a tudományos vizsgálódás hova tovább gépies formalismussá süllyedt. Az egyház tekintélyének e nyomasztó volta addig még nem volt annyira érezhető, és a haladást gátló, míg egyfelől maga a tudomány kifejlődésének érdekében is szükséges volt ama formalis *dialectica*i munkásság, (tehát az egyház által szabadon hagyott téren is elég megoldandó problémát talált a gondolkodás;) másfelől az ismeretek általában még nem növekedtek túl az eléjük szabott korlátokon; de mihelyt ez az idő bekövetkezett, azok elviselhetlen bilincsekké váltak, s csak szétszaggatásuk által és a r. *katholicismus* köréből kiemelkedéssel lett lehetővé a tudomány tovább fejlődése. Valamint a vallásos élet reformja az egyháznak a hit dolgában gyakorolt kényszerítő hatalma és elvilágiasodása elleni *protestatio*val kezdődött; hasonlóul *Verulami Baco* és *Descartes* is minden előfeltétel és tekintély elleni tiltakozásukkal, s az egyéni gondolkodásnak bármely erőszakos befolyás alóli függetlenítésével nyitották meg a tudomány előtt azt az utat, a melyen azóta a *romanismus* folytonos *anathemizálásaitól* hajtatra, naponként nagyszerűbb és eredménydúsabb haladást tesz. Ezzel azonban a világért sem állítom, hogy az új korban csupán a vallásilag is protestans egyének vihetik előbbre a tudományt, sem a vallásos üdvre, sem az igazság megismerésére egy felekezet sem lehet kizárólag képesítve. Hanem azt állítom és bebizonyítom, hogy csak a *protestantismus* által kivívott, s ma már egész polgárisodásunk életelemévé vált hit- és gondolkodásbeli szabadság

tette lehetővé a tudománynak minden ágában elért óriás kifejlődését.

De nem csupán a tudománynak ártalmas az egyház tudóskodása, hanem több tekintetben önmagára is káros következmények háramlanak abból. Már csak annál fogva is, hogy a tudománynyal együtt a tudományos élet körében visszafojthatlanul kifejlődő ellentéteket is önmagába bekebelezi. Ez által az ismeretek terén koronként kitörő eszmeforradalmak, a tudományt átalakító elvharcok mindannyiszor közvetlenül az egyházi életet is fölzavarják, s az is a vélemények naponként változó hullámzásaival együtt hánykódik; miként ezt a többek között az 1789. francia forradalom, s az azt megelőzőtt Voltaire-féle irodalmi mozgalmak, valamint szinte a kath. Francia- és Olaszország jelen irodalmi vitái oly fényesen bizonyítják. Azután a tudományos vizsgálódásba elegyedő egyház irodalmi polemikákba kénytelen keveredni. Természetesen ez is csak úgy lehető, hogy egyes organumai az egyház nevében polemizálnak. Ebből azután az a furcsa tünet is származik, hogy az egyház irodalmi győzelme sokszor egyes tagjainak képzettségétől s ügyességétől tétetik függővé. Mert midőn az egyház nevében hivatalosan polemizálnak, p. o. Eck Lutherrel, vagy a püspökök Renannal, ha legyőzetnek, a közvélemény előtt is nem Ecknek vagy ama néhány püspöknek, hanem az egyháznak nincs igaza. És itt — főleg ma már — a tekintély sem védi meg eléggé, mert hatalommal és interdictumokkal az elméket legfőlebb elhallgattatni, de nem egyszersmind meggyőzni is lehet. — Végül valamint a valóság- úgy az emberi ismeret-világa is egybefüggő rendszert képez, nem változhatik az ismereteknek egyik ága sem a nélkül, hogy a többire is idomítólag ne hasson. És az egyház, az által hogy lassanként a tudomány minden újabb rendszerét az „index librorum prohibitorum“ba jegyzi, — abba a kellemetlen helyzetbe jut, hogy kiátkozza, kilöki kebeléből mindazt, a mi a ker.

társadalom élén álló értelmiségnek önbelátásán nyugvó szent meggyőződése. Arra kényszeríti őket, hogy válaszanak indokolt meggyőződésük és az egyház által annak ellenére rájuk parancsolt doctrina között. A választás eredménye több mint kétes, de nem az egyház előnyére.

A protestans egyháznak mint egyháznak, nincs és nem is volt tudománya. — Igaz ugyan, hogy a reformatio korában keletkezett confessiók már szinte nem oly tökéletes szerkezetű symbolumok, mint az oekomenicum conciliumok határozmányai. Keletkezésük kora és alkalmi okai sem voltak e célra oly kedvezők. — Akkor az egyház egységét, s az egységes szervezet által consolidálását érezték általánosan és mindenekfelett szükségesnek; ezért a közös törekvés egész erővel arra irányult, hogy ez egységet a kormányzat és cultus egyformaságában létesítsék, s az egységes dogmákban és symbolumokban kifejezzék. A reformatio korában pedig épen az egyéni szabadságnak a vallásos élet körében is érvényesítése volt az általánosan érzett szükség, és uralkodó törekvés. Innét a minden áron egyesítés és egyformásítás helyett, egyidejűleg több felekezetek keletkezését látjuk. — A reformatio nem is a tanoknak s szervezetnek egyformaságában helyezé a ker. egységet. — Ide járul az a körülmény, hogy a prot. felekezeteknek symbolumaikban különösen a római egyház ellenében kellett magukat mintegy igazolni, s általában az egyes felekezetek a több felekezetekkel való küzdelemben alakultak meg; — ez okok miatt confessióikban is némi polemicus hang csúszott be. — Mindemellett a két nagy prot. egyház első és eredeti symbolumaiban (a később keletkezett; Aug. conf. apologiáját, és a form. concordiaet kivéve, mint a melyek épen theologisálásuk miatt symbolumoknak tökéletlenebbek), nem találunk olyan theologisáló tudományos okoskodásokat, mint akár a tridenti zsinat végzéseiben, akár a catechismus romanusban; hanem az elmondott

hitigazságok, érvek helyett legfőlebb a bibliából vett idézetekkel, s az oecomenicus dogmákra hivatkozással, tehát *ex analogia fidei* (lásd főlebb az 58-dik lapon) bizonyíttatnak. — A prot. egyház mivel nem ereszkedik theologiai reflexiókba, mivel egy tudományos irányt vagy iskolát sem tekint saját egyházi hivatalos tudományaúl, ezért a tudományos vizsgálódást korlátlanul szabadjára hagyja. A tudomány egyik rendszerét vagy iskoláját sem kárhoztatja, egyiknek sem ad a többi fölött nagyobb előnyt, mert azok mint tudományos iskolák, mindnyájan egyformán kívül esnek az ő körén, semmi köze hozzájuk. — Midőn I. Napoleon a francia kereskedő testületeket megkérdezte, hogy mit tehetne az ország iparának és kereskedelmének felvirágoztatására, azok érett megfontolás után csak azt kérték: *Sire! laissez nous faire!* A prot. egyház is az által tett legtöbbet a tudomány felvirágzására, hogy nem avatkozott bele, hanem a geniusokat hagyta küzködni és haladni a maguk útján. — Innét azután az irodalom terén rendszerek keletkezhetnek s keletkeznek egymásután, elméletek harcolnak egymás ellenében, a nélkül hogy a vélemények irodalmi zajlása legkevésbé is zavarhatná az egyházi életet és rendet. A reformatio óta már eddig is számtalan theologiai és bölcsészeti iskolák éltek le magukat s lőnek ujakkal fölváltva, de legyőzetésük s újak születése az egyháznak sem győzelme, sem vesztesége nem volt. *Opinionum commenta delet dies*, ha mi pedig a vélemények harcában lassanként igazsággá tisztul, és az egyház tagjainak meggyőződésében általánosan érvényre emelkedik, azt akkor az egyház saját igazságává fogadja, de addig csak magán theologumena, s hogy az egyesek a vallásos képzeteket mikép tudják maguknak tudományosan megfejteti, azt az egyház mint testület ignorálja. — Az valóban beteges állapota volna az egyháznak, ha felsőbb-sége nemcsak arra ügyelne fel, hogy tisztviselői az egyház vallásos életét és hitelveit erélyesen fejlesztik- s terjesz-

tik-e a gyülekezetben, életükkel, tetteikkel és beszédeikkel, hanem arra vigyázna, hogy azok micsoda tudományos iskola követői, vagy minő tudományos methodussal tudják maguknak kimagyarázni az egyház tanait? — Ez épen olyan furcsa dolog volna, mintha az állam nem arra ügyelne, hogy hivatalnokai hüven kezelik-e törvényeit, hanem arra, hogy azok miféle jogtudományi iskolákhoz tartoznak? Az egyház csakúgy nem törődik vele, hogy valamely lelkésze rationalista-e vagy supranaturalista avagy speculativ theologus, mint nem kérdezi az állam a bírótól, hogy jogelméletében kantianus-e, vagy hegelianus, vagy herbartianus?

Épen ezért fonákság, és nagy gyengeség jele, ha egyesek saját tudományos nézeteik védelmére az egyház tekintélyét rántják elő paizsul az argumentumok ellenében, valóban önhittség ha magukat a hívők egyeteme gondolkodásának képviselőjévé tolják fel, és saját tudományrendszerüket az egyház tudományaként árulják. — Így p. o. a megboldogult supranaturalismus csakúgy nem a biblia, és nem az egyház tudománya, mint a vele elhunyt ikertestvére a rationalismus sem. Mindkét irány közösen abból a Kant-féle nézetből indult ki, hogy az érzékfeletti dolgok lényegéről nem lehet theoreticus ismeretünk. Csakhogy a rationalisták szerint azután, mivel az érzékfeletti világ lényege szerint el van zárva tudatunk elől, azzal a tudományban nem is kell foglalkozni, mert csak üres speculatióba bonyolódunk, (s innét polemizáltak azután oly szenvedélyesen a theológiában minden természetfeletti ellen.) — Elismerik, hogy gyakorlati okosságunk postulál egy érzékfeletti világot, de a mely épen mivel lényegét nem ismerhetjük meg, közelebbről a hit körébe tartozik. Ez alatt a hit alatt azután a rationalismus sokféle árnyéklatai szerint többfélét értenek. Sokan Jézus bizonyos tanainak elfogadását értik, de a melyek sem nem természetfeletti kijelentés folytán estek tud-

tunkra, sem természetfeletti dolgokat nem foglalhatnak magukban, sem a gondolkodás logikai törvényeivel nem ellenkezhetnek. Legtöbbsen pedig a vallás erkölcsi parancsaihoz való erős benső ragaszkodásban helyezték a hitet, mivel az, erkölcsi erőnköt táplálja s növeli, (gyakorlati keresztyénség). — A supranaturalisták pedig, számtalanul elágazó, sőt egyebekben sokszor egészen ellentétes irányzatai mindnyájan abban egyeznek meg, hogy mivel az ember (akár a bűn miatt, akár eredetileg is) nem képes Istent s az érzékfeletti igazságokat lényegükben megismerni, kénytelen azokat hittel megszerezni, azaz: egy oly különös kijelentésből fogadni el, a mely más, mint az eredeti, s minden embernek közösen adatott okosság. *) Ezt a hitet a különböző supranaturalisták viszont igen különbözőleg fogták fel; egyik bizonyos vallástények igazul tartását érti alatta (a dogmatismus hite), másik bizonyos benső tapasztalást (gyakorlati keresztyénség), ismét mások az érzélem bizonyos föllángolását (mystika) stb. de mindnyájuk szerint a hit és tudás egymással szemközt álló ellentétek. — Mind a rationalismus, mind a supranaturalismus sajátképen a hit és tudás ellentétbe állításán alapulnak, de épen ezért mindegyik eltávozott úgy a biblia mint az egyház álláspontjáról. A biblia még semmit sem

*) A supranaturalismus már csak annál fogva is ellenmondásba keveredett önmagával, mivel onnét indul ki, hogy a vallásigazságait nem lehet tudni, hanem csak hinni, s mégis azokat tudományosan tárgyalja. A Kantra hivatkozó supranaturalisták szem elöl tévesztették, hogy Kant szerint az érzékfelettiokről egyáltalán semmi theoreticus tudomásunk sem lehet (sem a tudás, sem a hit formájában), hanem maga a hit is csak a practicus ész postulatumán alapul. Ámde a dogmák, mint kívülről elénk adottak, nem a gyakorlati — hanem csak az elméleti ész tárgyai lehetnek, s a Kantféle gondolkodás a dogmatismust épen nem tűri. — Ezért már Göschel szépen kimutatta Aphorismaiban, hogy a nemtudás következetesen a nemhivésre vezet.

tud ez ellentétéről (és sok okokból nem is tudhat) az apostolok a „hinni“ és „tudni“ kifejezéseket fölcserélve használják, s mindegyik alatt egyszerűen az igazság szellemi birtoklását értik. — (Ha valaki ellenünkben az írás azon szavait idézi, hogy „a mi tudásunk csak rész szerint való,“ feledi hogy ez hitünkről is áll. Az idvezítő azt mondja, hogy „ha csak annyi hitetek volna mint egy mustár mag, a hegyeket mozdítanátok ki helyükből.“ De tessék bár egy csomóba összegyűjteni minden a tudás ellen berzenkedő supranaturalistát, valjon fognak-e csak egy halmocskát is hitükkel megingatni? És mégis helyesen mondjuk, hogy a hit idvezít, valamint hogy a tudás szerzi meg az igazságot, csak hogy a *mi* tudásunk rész szerint való, épen miként a mi hitünk is, ezért nem vagyunk üdvözültek.) — De ép' úgy hasztalan keresnénk az egyház confessióiban is akár az elméleti- és gyakorlati-ész ama Kant-féle megkülönböztetését, a melyből ered mind a két theologiai iskola — akár azt a nézetet, hogy a hit tárgyait nem lehet tudni. A confessiókban az egyház a hit tárgyait adja elő, úgy a mint azokat igazakúl tartja (hiszi és tudja) és egy szóval sem említi bennük, hogy mi ezeket csak hisszük, de nem tudhatjuk. — A confessiók egyszerűen kimondják az egész egyházban egyformán érvényes dogmákat, a supranaturalismus sokféle tudomány rendszerei pedig egy közös philosophemából kiindulva, mind magát a hitet, mind az egyes vallás-képzeteket számtalan sokféleképen, sőt néha egészen ellenkezőleg fogják és dolgozzák föl tudományosan. — Ezért mosolygni való a supranaturalistáknak azon vádja, hogy a rationalisták mást tanítanak, mint az egyház; mert hisz ők sem azt tanítják. Ha csupán azt akarnák is hüven előadni, a mit az egyház, akkor nem lehetne egyebet tenniök, mint csupán a symbolumok dogmáit változtatás nélkül szájról szájra adni, mert a prot. egyháznak nincs theológiája, hanem csak confessiója; s a

theologiai tanfolyamban sem kellene és lehetne egyebet tenni, mint ezt betanítani.

II.

Főlebbi fejtegetéseink szerint tehát a tudomány bármely testületi élettől, — következőleg az egyházi köztevékenységtől is teljesen független, tőle specificie különböző szellemi munkásság. Láttuk, hogy az egyháznak mint testületnek tudománya nem lehet, a tudományos munkásságba nem is avatkozhatik a nélkül hogy az által mind magának, mind a tudománynak károkat ne okozzon. Mielőtt azonban ezek után az egyháznak a főtanodákhoz való viszonyát megállapítanók, előbb még egy másik kérdéssel kell tisztába jönnünk, nevezetesen, hát a főiskoláknak mi viszonyuk van a tudománnyal? — Mondanom sem kell, hogy céломhoz képest a főtanoda alatt csupán a gymnasiumon felül kezdődő academiai tanfolyamot értem. Csak azt jegyzem meg előre, hogy okoskodásomban természetesen kiválóan a hazai és protestans akademiákat tartom szem előtt; de mivel egyfelől ezeknek még egyike sem kiegészült főtanoda, hanem a főtanodának csak egy vagy legfőlebb két facultása van bennük fölállítva, és másfelől ezek sincsenek kellően berendezve s kifejlődve, nem szorítkozhatok csupán a mi főiskoláinkra, hanem arra kell tekintenem, hogy a dolog természeténél fogva minőnek kell az akademiának lenni, minő az a korunk műveltségének megfelelőleg rendezett főtanodákban, és hogy minőkké kell tenni saját főtanodáinkat is.

Hogy a főtanodák tudományos intézetek, ezt, úgy hiszem, senki sem vonja kétségbe, s így itt nem is szükség bizonyítgatnom. Hanem inkább az a kérdés, hogy minő sajátlagos munkaeszközük és feladatuk van a tudo-

mányos életben? Az akadémiai főtanoda mintegy átvezető hídul szolgál a hozzá előkészítő csupa tanítás (ismeretközlés) és tanulás — és a tudománynak egészen önálló eredeti termelése s művelése között. A gymnasiumban a gyermeknek mindazt az ismeretanyagot, és mindazt az ügyességet meg kell szereznie, a mi szükséges ahhoz, hogy majdan a tudomány körébe, annak bármely ágába, egyszóval: bárminemű tudományos munkásságba bele lehessen vezetni. A gymnasiumnak egyenesen az a feladata, hogy a növendéket ismereteinek és tehetségeinek lehetőleg mindenoldalú kiképzése által előkészítse általában a tudományos pályára. Ezért itt még sem arról nem lehet szó, hogy a tanuló egy tudományszakot választva kizárólag arra készüljön; sem arról, hogy kétségek támasztása s azok legyőzése által a szabad kutatásba, bírálati vizsgálódásokba vezettessék bele. Hanem a nevelés részint a tudományos vizsgálódások kiérlelt eredményeinek, mint kész ismereteknek, értelmes betanításában áll, részint pedig az elme gymnastisálásában, azaz oly foglalkoztatásokban, a melyeknek tisztán csak az a céljuk, hogy a tanuló gondolkodását erősítsék, élecsítsék és tisztítsák, a nélkül hogy egyszersmind positiv ismereteket is eredményeznének, ilyenek p. o. az ugynevezett írásbeli-, s legnagyobb részben a mathematicai dolgoztatások is. — A saját belátáson alapuló, s a szabad önvizsgálódás által produkált tudomány nem tartozik a gymnasium körébe. — Itt még épen a legmélyebb vizsgálódást igénylő dolgoknál a gyermek előtt legnagyobb argumentum a tanítónak tekintélye, „igaz, mert ők mondják“ „mert a tudomány így tanítja.“ De vajjon miért? igazán és helyes okoknál fogva tanítják-e úgy? És vajjon azokból, miket a tanár úgy készpénzül ad át a tanítványoknak, magok a tudósok között is mennyi a még megoldandó problema, a csak valószínű hypothesis, és mennyi a már tisztázott igazság? hogy azoknak külön-

böző sőt ellenkező felfogása is lehető és van is, melyik felfogás és miért biztosabb? E kérdések és nehézségek még nem tartoznak a gymnasiálista feladványai közé; az ő kötelessége az iskolában is az, a mi általában a gyermek alapkötelessége, t. i. az engedelmesség. Engedelmeskednie kell szülőinek s tanítóinak akarata és belátása előtt. A gyermekeknek valamit tenni kell, föltétlenül csupán azért, mert a szülő úgy parancsolja, válogatás nélkül mint *praeceptum*ot be kell tanulnia, mert a tanító kihagyta és úgy tanította. Szükséges az? fogja annak hasznát venni vagy nem? azt nem ő ítéli meg; úgy igaz-e az vagy máskép? egyez-e az ő nézetével? az még nem az ő dolga. Hogy a tudományok eddig napfényre hozott ismereteit méltathassa, megigazíthassa, s azokat kritikai vizsgálás által önmeggyőződésévé tehesse, elébb meg kell szereznie. Hogy p. o. a történetben a cselekményeket és korszakokat tudományosan méltathassa, elébb egyszerűen magukat az eseményeket kell kronikai rendjükben betanulnia, mert különben nem lesz a mi fölött philosophálhasson. És a gymnasiumban épen az a cél, hogy a növendék azt az ismeretanyagot gyűjtse be elméjébe, a mi fölött ezután majdan reflectálhasson; a mit azután feldolgozzon, és e közben növeljen; másfelől meg azt az alapügyességet szerezze meg, a mivel ismereteit önbelátásán alapuló tudományyá rendezze be. Helytelenség a gyermeknél az öngondolkodást oly értelemben fejleszteni, hogy az a tanítottakat már bírálja is; hogy csak azt tanítsuk meg neki, a minek benső okait, abból folyó szükségességét és következményeit is beláthatja; helytelen, hogy a memorizálás, és minden tekintélyre való elhívés mellőztével csak önbelátására helyezzünk súlyt. Ez esetben sok ismereteket, a többek között p. o. erkölctant sem lehetne a gyermeknek tanítani, mert az erkölcsi élet törvényei és elvei sokkal mélyebben rejlenek, minthogy azokat a gyermeknek, sőt még a fel-

nőtt, de képzetlen embernek elméje is gyökerükben foghatná fel. Az erkölcsi törvényeket, sőt még a mathesis törvényeit is, a tanító kész praeceptumokképen adja a növendéknek, azok betanítandó szabályok, és a mivel megmagyarázzuk is őket, azok nem tudományos érvek, hanem megannyi argumentum ad hominem.

Azonban valamint a szülők s nevelők iránti engedelmességben képződik ki a gyermekeknek a makacsságtól ment önálló akarata, hasonlóul az engedelmes tanulás és gondolkodásbeli gyakorlásokban fejlenek ki saját reflexióji és egyéni nézetei. Minél többet gyakorolja elméjét a parancsolt dolgozásokon, az annál élesebb és több oldalról köszörült leend; a föladata sokféle leckéből minél többet tanul be, látköre annál tágabb, ismeretei annál több oldaluk lesznek, következőleg mindezeknél fogva hova tovább képesebb lesz többféle ismereteit összehasonlítani, ez egybevetéssel fölöttük okoskodni, és ez okoskodásában születnek meg lassanként a dolgokról és a betanult tárgyakról saját — nem betanult — egyéni nézetei. — Mihelyt pedig a serdülő ifjunak egyfelől elég ismeretanyaga és okoskodási ügyessége van arra, hogy a tudomány egyik — hivatásának megfelelő — specificus körét ki tudja foglalkozása tárgyául választani: másfelől nem csupán képes saját nézeteket alkotni, de sőt elutasíthatlan szükségét érzi annak, hogy ön gondolkodása által producálja ismereteit, ekkor már kinőtt abból a körből, a hol a tanár tekintélyének járszalagán volt vezetve elméje, ezzel a gymnasiumot kitanulta, s önkiképzésének egy specificus különböző más stadiumába, az akadémiai tanfolyamba lép.

A gymnasiumban a tantárgyak csupán paedagogiai szempontból osztályoztatnak. Ezért egy azon tantárgy a tanuló fokozatos kifejlődésének megfelelőleg változott terjedelemben és fokozatban ismételve többször taníttatik. A főtanodában pedig nem a tanulók képessége, hanem a

tudomány-ágak különülése szerint állnak elő a különböző szakok, s a tudomány egész rendszerének vagy nemének (genusának) egyes fajai képeznek külön álló tanfolyamokat, vagy facultásokat, s e teljesen egyenértékű és egyenjogúsított szakok összesen alkotják a tudomány egyetemét, vagy egészletét. — Épen azért főtanoda, mert benne a tudomány rendszere, és a tudománynak egész rendszere minden ágaiban van nyilvánosan tárgyalva s a hallgatókkal közölve. Innét a valódi és kiegészült főtanodában egyfelől a facultásoknak a szerint kell különülniök, a mint az emberi tudalom rendszere tárgyánál és tartalmánál fogva egyes viszonylagos egészet képező körökre különül, és másfelől eme tudománykörök mindegyikében kell foglaltatnia, mert csak úgy műveli a tudomány egész rendszerét, tehát csak akkor főtanoda az. Ha hol csupán egyik vagy másik tudománykar van fölállítva, — legyen az akár jog, akár theologia, akár medica, az csak egy darab főtanoda, csak egy töredéke a főtanodának.

A gymnasiumban a tanár tanultságának s értelmiségének tekintélye, és a tanulónak e tekintély iránti hite és engedelmissége voltak a főszereplők. A főtanodában e hitet az ifju kétkedő reflexiója, — és a parancsolt s engedelmisségből végzett betanulást a szabad elhatározásból, hivatásérzetből és az igazság megismerésének szabad szerelméből folyó önmunkásság váltja föl. Az akadémiai pálya életelme minden tekintetben a szabadság. Az ifjunak már belépésekor is egyedül szabad elhatározásából kell kiindulnia. Míg a gymnasiumban a legkülönfélébb tantárgyakat egyképen köteles a növendék tanulni, nem tekintve, hogy melyikre van kiváló arravalósága, addig a főtanodában a mindenfélét egyformán összetanulás az erőnek gyümölcstelen elforgácsolása volna, itt már erejét egy tudománykörre *) kell öszpontosítani, a mely élet-

*) Csak egy körre, és nem egy tudományágra, a mi már az önálló szaktudós teendője. Ebben különbözik az akadémiai

pályája leend. Az akademiába belépés tehát már pályaválasztás. A növendék a gymnasiumban nem csupán a különféle tantárgyakat, hanem a velük foglalkozásban egyszersem önjerejét, sajátlagos munkaképességét, s ebből folyó hivatását is megismeri. Így választ azután a tudomány terén e hivatásának megfelelő munkakört. És az egész életre kiható e nagy lépésnél főleg kettőt kell megjegyeznünk: először, hogy nem szabad ráparancsolni, hogy mit tanuljon, hanem minden külső kényszerítéstől teljesen függetlenül, egyedül önelhatározásából szabad és kell az ifjunak munkakört s illetőleg tanpályát választani; másodszor, hogy neki meg nagy és erős erkölcsi kötelessége önmagát gondosan megvizsgálni, önmagával szigorúan számot vetni, és egyedül azt a szakot választani, a mi képességének s erejének megfelel, a mely foglalkozáshoz oly megleget szeretet vonzza, hogy az életének állandó légköre leend. Ha könnyelmű meggondolatlanságból vagy mellétekintetek miatt nem a hivatásának megfelelő pályára lép, az bűn, ha pedig tévedésből hibázza el, szerencsétlenség, mindkét eset káros következményei kimaradhatlanok, akadémiai tanulmányai terméketlenek leendenek, s innét kiinduló pályáján pedig az életben egyfelől hivatala és teendői nehezdednek kinzó teherként vállaira s egész életén át gyötörik, másfelől ő maga lesz munkakörének és környezetének nyomorgató nyögje. A közműveltségre, egyházra, tanodákra és a közélet bármely intézményeire nem a roszakaró emberek hozzák a legnagyobb romlást, hanem organumaik renyhesége, a nem hivatásuknak élő és feladatuknak meg nem felelő emberek hozzák erjedésbe és szétmállásba az intézményeket, melyeknek megannyi fölemésztő parasitjai.

ifju a későbbi szaktudósoktól; az p. o. elhagyva a physikai s a többi tudományokat, csak a theologiai studiumokra adja magát, ez pedig miután a theologiai tudományokban magát tájékozta, azok egyik ágára, exegesisre, vagy történetre stb. mint specíficus szakjára.

És e paraziták rendesen az illető akadémiai pályákra nem szeretetből, nem hivatásérzetből lépő ifjakból teremnek.

Tehát egyedül a szellem szabad elhívása vezetheti az ifjút az akadémiai terembe. (Már csak ennél fogva is szükséges, hogy a főtanodában minden tudománykar képviselve legyen). De hát ott az előadásoknak mi sajátlagos céljuk van? Az, hogy a hallgató az illető tudományban ne csak tájékozást és ismereteket szerezzen, hanem magába a tudományos gondolkodásba legyen bele vezetve, olyképen, hogy a mi új ismeretet szerez is, az is mind saját belátásának és gondolkodásának productuma legyen, mintha maga találta volna föl. Valamint a gyakorlati foglalkozás terén az a fődolog, hogy a fiatal embernek önálló akarattiránya vagy jelleme fejlődjék ki, hasonlóul az értelmiség körében az a feladata, hogy önálló felfogása, saját meggyőződése és tudományos világnézete képződjék. Erre módot nyújtani, s ezt eszközölni, segíteni, az akadémia legfőbb feladata. Főlebb I. cikkünkben említettük, hogy csak az tudományos igazság, a mit saját eszem olyanúl bizonyít be, ezért sajátképen nem is lehet megtanulni, hanem csak produkálni; láttuk, hogy erre a tudományos bizonyosságra az első kezdet a kétkedés, vagyis a teljes bizonytalanság, s csak azon keresztül lehet eljutni meggyőződésre. Ugyanez a dolog menete az akadémiai ifjúnál is. A gymnasiumban a tanításokat betanulta, és igazúl elhitte. Később midőn kezd maga reflectálni és ismereteit egybeveti, azok közül sok olyan, a mit előbb természetesnek talált, furcsának és érthetetlennek tetszik előtte. Majd olvasgatva, társalogva, vagy az akadémiai tanárok különböző előadásain, egy azon tárgyról különböző, sőt ellenkező nézeteket hall, a melyek elméjét megzavarják, mind nagyobb bizonytalanságba jut, s e zavar, kétség és küzdelem tart mindaddig, míg saját egyéni eszét, a hallott elvekkal s állításokkal kiegyeztetni nem tudja, vagy pedig a hallottak mindegyikétől eltérő saját felfogásra nem jut; mindkét esetben a

mit azután megnyugtató igazul tud, azt nemcsak úgy tanulta el másoktól, hanem maga okoskodta ki, tehát saját productuma az. Erre a producálásra kell segíteni a tanár előadásainak. A tanár nemcsak azt mondja el, hogy mi igazság, hanem azt is, hogy az miért igaz; kifejti azt, felmutatja annak eltérő felfogásait, és indokolja sajátját. Ez teszi előadását tudományossá. Azonban egyszersmind felmutatja azt is, hogy ő miként, minő úton-módon jutott erre az eredményre. Ez teszi előadását akadémiai tanítássá. A hallgató vele gondolkodik, elméjében megteszi ugyanazt az utat, mit a tanár a nehézségek között átküzdött, s így az egész kutatási gondolatfolyamatot reproducálja. Ekkép jó bele a hallgató az önbizonyosságra vezető tudományos gondolkodásba. A gymnasiumi tanár leckéjén tanítani igyekszik, az akadémiai pedig meggyőződést kelteni. Ezért főtanodában a tollbamondás legkevésbé célra vezető, s a németeknél divatos felolvasások is, habár tudományos tekintetben szabatosabbak lehetnek, de nem foglalják úgy el a hallgató elméjét, mint a szabad élőszó. Épen mivel az akadémiai munkásság célja az, hogy az ifju önálló felfogásra és meggyőződésre jusson, ezért magától értetik, hogy itt kéziratoknak s §§-soknak mint a tizparancsolatnak betanultatásáról, főleg oly értelemben, hogy azokat kész igazságokként megőrizze emlékezetében, szó sem lehet. A gymnasiumi tanár leckéjét köteles a tanuló megtanulni s elfogadni, akár egyez az ő nézetével akár nem; de a főtanodában az ifjúnak semmit sem szabad a tanár szavaiból elhinni, hanem csak belátni. A tanár előadja a tárgyat, kifejti hogy miként és mi módon látja azt ő úgy igaznak, s ha a hallgató is úgy látja be, és meggyőződik róla, ám jó, örülhet neki a professor, de nem igényelheti, csupán azt kell megkövetelnie, hogy a tárgyat megismerje, vele foglalkozzék, gondolkozzék róla, s e célból az ő előadására figyeljen, hogy azonban az ő leckéit bememorizálva mint valamely bölcsesség kövét meg is őrizze, ennél

akadémiai tanártól alig képzelhetni nevetségesebb követelést. A mely tanárok igaz tudásuk csálhatatlanságának érzetében, és akadémiai tekintélyük érdekében ezt igénylik hallgatóiktól, felejtik hogy eljárásukkal magokat a tudományos működés teréről az elemi iskolameszter munkakörébe helyezik le. — Ezért a célzott öngondolkodás érdekében semmi sem sikeresebb, mintha egyazon akademiában ugyanazon tárgyat több tanárok különböző álláspontokról adnak elő. Hisz ez inkább baj, mondják, a mit az egyik állít, azt a másik megcáfolja, az ő állítását meg a harmadik forgatja ki, így a mit az egyik órán tanul a hallgató, azt a másik órán kiverik a fejéből, ez által összezavarodik, s azt sem tudja mit tartson igaznak. Épen ez a jó. Ha a kezdő ember csak egy fölfogást hall, és többet nem is ismer meg, igen könnyen (és rendszeren), mindig annak a járszalagán lesz vezetve és sokat csak eltanult, nem pedig az ellentéteken keresztül küzdve érlelte ki; de midőn egyik a másik észjárásából veri ki, épen ez kényszeríti a maga lábán, a maga eszén járni, s végre is saját gondolkodásával eligazodni. Ez emeli ki legbiztosabban az ifjút a mester tekintélye alól, ez serkenti legerősebben az öngondolkodásra és önvizsgálódásra. Természetesen ha hol egy bizonyos tudomány van hivatalosan megállapítva, s az föltétlenül érvényes, ott ez vagy épen nem vagy felette korlátolt és jelentéktelen mérvben lehető, ott a fődolog, hogy a nagy tanuló elméjét bele trainirozzák a kiesztergált tanokba, de ezen az úton ép oly könnyen lehetnek tudatlan és hitetlen, mint a mester szavára esküvő fanaticus emberekké, csak szabad tudományos felfogásra, s önálló meggyőződésre nem juthatnak. Azután ha a főiskola köréből minden kételyt és ellentétet kizárunk s az által a fiatal ember szeme elől a nehézségeket s ellenmondásokat nem megoldjuk, hanem eltakarjuk, ez nem is oly biztos és megnyugtató mint látszik. Valamint a korán komoly férfivá érlelt

gyermek félő hogy majd férfiu korában törpül éretlen gyerkőccé vissza; hasonlóul a soha nem kétkedett, ellenkező nézeteket nem ismert ifju midőn betanult bizonyosságaival az iskolából a világba lép, az élet ellentétei egyszerre oly erővel támadják meg, hogy nem lesz képes velük megbirkózni, bememorizált igazságait kiverik fejéből, saját világnézete nem levén, bizonytalanságában ide s tova hanykódik a zajló vélemények árában. Így teremnek a nézeteikben örökösen következtelen, gondolkodásukban jellemtelen emberek. — Azonban az sem áll, mintha az akademia föladata csupán az volna, hogy a tudományos vizsgálódás útját megmutassa, és arra serkentsen, azután végezetül azt mondaná: most már kutass, találj a mit tudsz, a mezőt és utakat megmutattam. — Mind a csupa ismeretközlés, mind a csupa serkentés és módszeres (formalis) ügyesítés a gymnasium dolga, az akademiában a kettő egyszerre történik. Positiv ismereteket is kell közölnie; de azzal a vizsgálódással együtt, a mely azt eredményezte. Ugyhogy egyfelől minden ismeretnek ott kell a tanár és hallgató gondolkodásában eredményeztetnie, és másfelől minden vizsgálódásnak a hallgató elméjében is positiv eredményekre kell vezetnie. (Nem úgy mint a gymnasiumban, a hol p. o. számtani műveletek pusztán a vizsgálódás módjáért tétetnek). Az akadémiai előadások tehát nem kész eredményeket közölnek, hanem azok vizsgálódások, de a melyeknek mindig ismereteket és positiv eredményeket kell producálniok, csak-hogy nem olyan értelemben, hogy mindig tárgylagosan a tudományt gazdagítanak uj eredményekkel, (a mi az önálló szaktudós dolga), vagy hogy azokat az eredményeket a tanárnak is ott a leckén kellene fölfedeznie, hanem subiective úgy, hogy a hallgatót avassák be a már létező tudomány körébe, s azt képesítsék eredményekre vezető tudományos vizsgálódásokra.

Szép beszédek ezek, — mondják — ez a szabad

önmunkásságon alapuló akadémiai élet megjárja a külföldi egyetemekben, de a mi ifjainknak még nem való. Ezekkel be kell taníttatni a kézi könyveket, azt examenben folyékonyan felmondadni, így legalább azt tudják, különben semmit sem tanulnak. Ezt a már sokszor hallott ellenvetést már csak annálfogva is visszautasítom, mivel szerinte a mi ifjainknak nem volna annyi elmeképessége az önálló tanulmányozásra, mint akár a német, akár a francia vagy angol ifjaknak. És meg, a külföld ily szervezetű intézeteiben képesek ugyan a mi ifjaink így tanulni, hanem idehaza nem tudnának? Nem ebben, egyebütt van a baj. — Azután én megengedem, hogy ezen a módon nem lehet oly pergő feleleteket hallani a féléves vizsgákon, mert így nem egy két év betanulása, hanem elvek belátása, a tudomány megértése a cél; sőt azt is megengedem, hogy ezen az úton kevesebb ember is tud a tudományra eljutni, de azt állítom, hogy a szokásos pensum betanulással meg egy sem. A kik a mi ifjaink közül a tudomány körébe jutnak, és a tudománnyal foglalkozókká lesznek, bizonyságul hívom őket, hogy a főlebb leirt úton haladnak oda. Nagyon természetesen, a mit az ember csak betanul, azt el is felejt, s lelkében egyedül az marad meg és lesz termékeny, a mit átélt, átgondolt, és ezért önesze nemcsak egyszer termelte, hanem folyvást termeli. Egy kedves tanárom a formulázott készismeretek főiskolai betanítására azt szokta mondani, hogy az épen olyan, mintha egy pusztaszigetre vetett embernek valaki kész gabonát adna eledelül, hogy éhen meg ne haljon. Hamar segít vele, az eredmény gyorsan látható, de nem tartós, a gabna elfogy s ismét nincs mit enni. Ő bár később gyümölcsöző, de biztosabb segélynek tartja azt, ha a felhalmozott kész eledel helyett magot ad neki, s megtanítja mikép kell magának folytonosan gabnát termesztetni.

III.

Az elmondottakból már világosan kitűnik, hogy minő természetes viszony lehet a főtanodák mint tudományos intézetek, és az egyház mint a hit közösségében élő vallástestület között. Az egyháznak, miként láttuk, a tudományhoz direct csak annyi köze van, hogy a kutatások által eredményezett igazságokat, de csupán mint kész eredményeket saját tanaivá, dogmáivá fölveszi, valamint az állam a kiérlelt jogi maximumakat törvényté emeli. A főtanodában pedig a tanárok teendője egyfelől a tudomány eddigi eredményeit kritikailag, s általában tudományosan megvizsgálni, és azontúl új eredmények találásaért kutatni; másfelől azonban a tanítványokkal szemben a nyilvános előadásokon nem tárgylagosan, új (az egyház által is majdan fölvehető) eredmények megállapítása a sajátképi cél, hanem lényegesen subiective, a reflectáló vizsgálódás közlése által a hallgató tanítványoknak tudományos kiképzése, a tudományos munkásságra képesítése. E szerint az egyháznak és az akademiáknak mind legközelebb elérendő törekvési céljuk, mind a tudományhoz való viszonyuk annyira eltérők, hogy munkakörük is egészen különböző. És a főtanodákat a tudomány kezelésében soha semmi körülmények között sem szabad sem az állami, sem az egyházi hatalomnak alárendelni, az akademiák és egyetemek mind az egyház mind az államtól teljesen független, egyedül a tudományos élet művelésére szolgáló intézetek. — — A tudomány emberének, s kivált a professornak, kinek a tudomány hirdetése professiója, soha sem szabad az által határozatnia gondolkodását, hogy mit kívánnak az egyház és politicai testületek egynapi változó érdekei, hanem egyedül annak a feladatnak kell elméjében és szavaiban uralkodnia, hogy mi az igazság?! Az igazság

szabad keresése, a tudományos gondolkodás minden embernek épen oly önálló szellemi szüksége és sérthetetlen joga, mint akár a vallásos hit, akár a polgári jog. Ezeknek önálló szervezete s biztosítása az állam meg az egyház, amazé a főtanodák, akademiák és irodalom.

Állításunk ellen azonban mindjárt két körülmény hozható föl nevezetes ellenvetésül: 1. hogy a főtanodák nemcsak tényleg, de történetileg is egyházi intézetek, és 2. hogy bennük a positiv theologia tárgyalatik.

Bármiként követeljük is „elméletben“ a főtanodának az egyháztól való függetlenségét, a valóság megcáfol; mert hiszen p. o. nálunk Magyarországon a prot. főtanodákat kivétel nélkül az egyház állította és tartja fenn. De meg egész Európában a történet azt bizonyítja, hogy az akademiák és egyetemek, legalább eredetileg, az egyház által alapítottak, s egyházi felügyelet alatt állottak. — És így a főtanodák mégis csak egyházi intézetek, következőleg egyházi hatalom alatt állanak. — Az ugyan nem áll, hogy az európai főtanodákat és egyetemeket eredetileg mind az egyház alapította volna. Így még jóval a reformáció előtt látunk magában a katholicismus székhelyén Olaszországban és Angliában is nem az egyház által állított egyetemeket (p. o. Oxford). Azonban elismerjük, hogy az európai keresztyén polgárisodás első stadiumában, az ugynevezni szokott középkorban, több természetes okoknál fogva a főtanodák csakugyan egészen egyházi intézetek voltak. Először már csak annál fogva is, mert az időben mindennemű bensőbb műveltség és tudomány csaknem kizárólag az egyháznak s illetőleg az egyházi rendnek a birtokában voltak. Tudjuk, hogy még a nem keresztyén görög-római irodalom termékeit is a zárdákban őrizték meg és ápolták. Továbbá, főlebb is érintettük, hogy a r. kath. egyház azt a fenséges hivatását, hogy az emberiséget keresztyénítse, életében és gondolkodásában ker. műveltséggel hassa át, az által akarta betölteni,

hogy mindent, még az államot is, egyházi intézménynyé kebelezte be. Ez okoknál fogva igen természetes, hogy részint maga az egyház gondoskodott főtanodák fölállításáról, részint pedig a melyeket mások alapítottak is, azok szinte egyházi hatóság alatt állottak. Korábban Nyugoteurópában minden egyetem fölállításához pápai engedély és elismerés kívántatott, (s az minden császári vagy királyi oklevél nélkül is elég volt) valamint minden egyetem a tanítás dogmában is közvetlenül püöki vagy érseki hatóság alatt állott. Végül ez szükségkép következett, abból a körülményből is, hogy a római egyháznak hivatalos theologiája lett. Az egyházi theologiának kimaradhatatlan correletumai az egyházi főtanodák és egyetemek. Innét nagyon természetes és következetes eljárása a római egyháznak még ma is, hogy a hol és a mennyire csak hatalmában áll, az egyetemeket minden facultásaikkal dogmaticai tekinteteknek igyekezik alárendelni. — De ugyan ez okokból világos, hogy a főtanodáknak egészen egyházi intézetekké bekebelezése egyedül a róm. kath. egyház elvéből érthető, ott következetes eljárás; és ez eljárás rendén is volt a római catholicismus világuraságának akorában, azaz: akkor, mikor az összes európai művelődés vezére a róm. egyház volt. — Azonban az emberiséget semmiféle hatalom sem képes maradandóul megállítani haladásának egy stadiumán. A nemzetek műveltségének nagykorúságra jutásával a róm. egyház mindenben atyáskodó felügyelete nemcsak fölöslegessé, de sőt elviselhetlen teherré lön. Bekövetkezett a reformatió, mely épen az által, hogy az egyházat minden világi, azaz nem vallásos elemektől megtisztította, — ép ez által a belé keblezett szellemi hatalmakat, államot, művészetet és tudományt s következőleg a főtanodákat is tőle emancipálta. Az összes polgárisodás menetének oly lényeges átalakulása minő a reformatió valamint be nem végződhetett, úgy nem is kezdődhetett egyszerre és egy tény-

nyel, hanem lassanként kellett oda érlelődni a dolgoknak. Így a tudomány és főtanodák ügyében is. Még a reformatió érvényesülése előtt kezdték az emberek elevenen érzeni, hogy a főtanodák nem csupán egyházi hanem országos intézetek is, és lassanként, p. o. Németországban, az egyetemek állításához a pápai jóváhagyás mellett a császári megerősítés is szükséges lőn, (sőt később a 16-ik század közepén a pápa maga elismeri, miként az egyetem alapításánál a császári engedélynek meg kell előznie a pápai megerősítést). Sajátságos, hogy Németországban épen a wittenbergi egyetem volt a legelső, mely egyedül császári engedéllyel lőn fölállítva. A reformatió után pedig, különösen prot. országokban (de egyebütt is), minden pápai sőt bármiféle egyházi engedély vagy elismerés nélkül, részint maguk az államhatalmak, részint az államban levő egyesek, testületek és társulatok, csupán az államhatalom tudtával állítottak főtanodákat. És pedig nem csupán a jogi vagy természeti tudományok művelésére szolgáló akademiákat, hanem a tudományok egyetemének kezelésével foglalkozó universitásokat, a melyekben nemcsak hogy a theologiai tudományok is tárgyaltatnak, de legtöbbször úgy a prot. mint a római kath. theologia külön facultásokban van képviselve. És ezen akár egyesek, akár államok által állított egyetemekből kikerült egyének csakugy lesznek róm. kath., mint prot. papokká is, ha az illető egyház saját vizsgáin elég képesítetteknek találja őket az egyházi hivatalok viselésére.

Igenis tehát, az európai főtanodák, történeti eredetüket tekintve, az egyház kebeléből születtek meg és nőttek ki, de épen mivel természetöknél fogva nem abba tartozók, azért kinőttek belőle. És ha még ma is oda az anyai kebelbe akarnánk őket visszaterelni, ekkor nemcsak katholizálni, hanem csecsemői állapotára visszakényszeríteni kellene a tudományt és tanügyet, — a mi lehetetlenség. Egyes tanodákat kétségen kívül lehet olyanokúl ren-

dezni be, hogy bennük a tudományos és akadémiai élet gyermekkori ártatlanságában és fejletlenségében éldegél, hanem azután a produkált eredményük is gyermekes.

Nyomósabbnak látszik már ama másik ellenvetés, mely szerint a főtanoda vagy épen csupán theologiai akadémia (a főtanoda egy ága) — vagy pedig a theologia is egyik kiegészítő része. És ha egyébként a főtanoda nem egyházi intézet is, ha a többi tudományokhoz nincs is az egyháznak semmi köze, de legalább abba az akademiába vagy facultásba már mégis csak bele szólhat, a melyekben saját positiv hitelveit tárgyalják, a célból, hogy a hallgatókat a papi hivatalra képesítsék. Mert hisz a theologiai tanfolyam az egyház számára áll fön.

Csak hogy az okoskodásnak épen ez utolsó pontja sem áll, a min az egész követelés alapul. — Nevezetesen a theologia a körébe tartozó disciplinákkal együtt vagy tudomány, vagy nem. Ha nem az, akkor a theologiai tanoda legfőlebb confessiókat, lyturgiai formulákat és egyházi rendszabályokat betanító iskola és nem akadémia. Ha pedig a theologia tudomány, úgy azzal nem bárkinak is a kedvéért, hanem azért lehet és kell foglalkozni, mert a tudománynak legalább egyik ága levén, tudományos gondolkodásunk reá vezet. Az egyetemen p. o. melynek a tudományok egyetemét = a tudomány egész rendszerét kell felölelnie, nem azért lehet és kell theologiát tárgyalni, mivel az egyháznak úgy hasznos, hanem mivel a vallás igazságainak a belátása, s gondolkodva megértése az emberi tudalomnak oly szükséges és kiegészítő oldala, hogy az nélküle hézagos volna; — mivel a theologia magának a tudomány rendszerének egyik kiegészítő ize, s az nélküle csonka volna.

A theologiának a többi tudományokkal való ime benső összefüggését, s általában az egyes tudományoknak a tudomány egészében való egységét semmit sem zavarja, sőt megerősíti az a körülmény, hogy az egyetemeken az egyes

tudományok egészen külön és egymás iránt annyira önálló facultásokban műveltetnek, hogy azok bármelyikét is külön tanodává lehet tenni, minők p. o. a mi theologiai és jogi akademiáink. Valamint a tudomány magában egy, ismereteinknek egybefüggő teljessége, hasonlóul egynek kell lenni annak az intézetnek is, melynek leglényegesebb feladata az ifjakat a tudomány templomába beavatni és tájékozni. Benne, a tárgy bőségénél fogva is, több tanároknak kell működni, s ezek száma a szerint szaporodik, a mint a tudomány valamely része annyira megnövekedik, hogy kezelésére egy külön embert igényel, de a nélkül, hogy ez által a tudományágaknak egy egészsze összefüggése s a tanodának is egysége szétszakíthatnák. Ez volt a studium generalenak vagy universitásnak történetileg is első alakzata (p. o. a párisi egyetemen), a mikor még a különböző facultások nem is voltak fölállítva; később részint a tudományos ismeretek felszaporodása, részint a tudományos pályára lépők gyakorlati céljainál fogva szükségessé vált a külön tanfolyamok felállítása. Azonban az egyetemek facultásai sem minden elv nélkül, esetlegesen, vagy önkényes fölosztással származtak, hanem tudományosan, azaz: a tudomány természetének megfelelőleg kellett és lehetett őket rendezni. És valósággal a különböző tudománykarokat a szerint látjuk az egyetemeken és akademiákon előállani, a mint az emberi tudalom rendszere egyes viszonylagosan önálló ismeretkörökre különül. Legalább csak ez alapon lehet azokat tudományosan osztályozni. És épen ezen az alapon Erdmann *) következőleg fejti ki az egyetemeken mostanig főnálló facultásokat a tudomány egységes rendszeréből.

*) Erd. „Akademisches Leben und Studium.“ (273—358 lapon. 35—20 Vorlesungen.) Erd. „Vermischte Aufsätze.“ 29 l. Mindkét munkát használtam, s cikkeim e pontjáig Erdmann némely nézeteit osztva föl is vettem.

A tudományban általában (tehát minden tudományban) az a feladatunk, hogy gondolkodó okosságunkkal a természeti és szellemi világegyetemben létező ész, okosságot felfogjuk, tudjuk. Ha pedig a tudomány célja, hogy az okosságot ismerje meg általában, és minden létezési alakzatában: akkor természetesen az első kérdés az, hogy mi az okosság, mi a *λογος* általában, mi az a mit észnek nevezünk? És e kérdéssel foglalkozó első tudomány (a tudomány első ága) a „tisztá észtan“, vagyis tágabb értelemben vett logika.

Azontúl ezt az okosságot legelőbb az előttünk föltáruló külvilágban vagy természetben ismerjük fel, mint a külsőség alakjában létezőt. A tudománynak azt az ágát, mely a természetben létező okossággal (vagy helyesebben az okossággal mint természettel) foglalkozik, egy szóval nevezzük természettudománynak vagy *physiologiának*. Erre nézve azután mindegy, hogy eljárásunkban az úgynevezni szokott inductiv vagy deductiv utat követjük-e, akár az egyes érzéki tüneményekből indulva ki, emelkedünk a bennük föltalált általános törvényhez vagy okossághoz (természettudomány), akár pedig a logikában megismert okosságból vagy eszméből indulunk ki, s keressük azután az egyes tüneményekben annak külső, érzéki létezését (természet-philosophia); mindkét esetben a tudomány e második körében természettudomány.

Mivel pedig az okosság nemcsak öntudatlan természeti törvényekben létezik, hanem az, öntudatos és akaró szellem is, önként következik, hogy a tudományos gondolkodásnak az öntudatos szellemi életet is tárgyalnia kell működésének minden oldalaiban. Csakhogy itt nem a külső szükségesség jelenségeit, a tárgyaknak a törvények iránti kényszerű engedelmességét láthatjuk, mint az öntudatlan, s ezért szabadtalan természeti tüneményekben, hanem a szellem szabad önelhatározásaiból folyó cselekményeivel foglalkozunk. A természettel ellentétben a szellemnek

lényege a szabadság levén, — saját céljait és rendeltetését is egyedül szabad önmunkásságával kell fokozatosan elérnie és megvalósítania. Innét míg a természetben a szükségszerű törvényeknek állandó és soha nem változó világrendjét ismerjük meg, a szellemi életben szakadatlanul változó hullámzást, örökös előre haladó átalakulásokat látunk. Amott az egész évezredek át változatlan világrend, itt minden szünetlen törekvésben és küzdelemben haladva él, s minden megállapodás, már eo ipso hanyatlás. *Non progredi est regredi.* Ezért itt minden folytonosan történik, s az összes szabadságaért küzdő szellemi élet szakadatlan történeti folyamat. — A tudománynak e küzdelmes szellemi élet tárgyalásával foglalkozó harmadik része szinte — mint a természettudomány — két úton haladhat; t. i. ha a már érvényesült szellemi célok és megtörtént eseményekből indul ki, történet tudomány (a legtágabb értelemben, bele értve a pozitív jog- és erkölccsant is); ha pedig a szellemi élet eszméjéből, s a valósítandó célokból indul ki, ethika (szinte azon legtágabb értelemben, melyben vették Plátó, Spinoza, Schleiermacher); mindkét esetben pneumatologia. Az ethikának s történetnek nem annyira azt kell kimutatnia, mint a természettudományoknak — hogy az okosság miként uralkodik változatlanul a természet tüneményeiben, hanem inkább azt, hogy az öntudatos okosság miként hatja át a világot, miként valósítja magát s szabadságát intézményeiben, elért és elérendő céljaiban. De éppen mivel e körben az élet még csak ezután elérendő célokért való küzdelem, valósítandó feladatokra való szakadatlan törekvés, azért itt a szellemi élet is még korlátolt, és véges. A történetnek és ethikának tárgya a csak törekvő véges szellem.

E végességen azonban a szellem meg nem nyugodhatva, küzdelmeinek korlátoltságából kiemelkedik valóságának ama magasabb körébe, a hol saját lényegét vagy

okosságát s rendeltetését, nemcsak ezután valósítandó feladataul gondolja, hanem örök valóságul s így egyszer-mind már teljesedettül is tudja. Ezért a szakadatlan törekvésen túl — amaz örök valósággal mint teremtő okával és végcéljával való egyesülésének nyugalmas contemplatiojára emelkedik. Ez az embernek önmagával, létokával és rendeltetésével való legbensőbb kibékülése vagy vallása. Ez már a bensőleg elégtelt végetlen szellem sphaerája *), s e körben a szellemi lénynek saját rendeltetése (önlényege) nem csupán ezután betöltendő, valósítandó feladata — (törvénye, ideálja) képen lebeg előtte, hanem azt örök valódiságul (istenségül) tudja, a ki keblében lakozik és munkál, kivel bensejében kibékült, hitében viszont egyesült. — A tudomány tehát, a mennyiben az emberi szellemnek az Istennel való egyesülését, vagyis vallásos életét tárgyalja, vallástudomány; s ennek feladata a vallás okosságát fölfogni. És ez, kiindulási pontja szerint, a tudomány többi részeihez hasonlóul, vagy történeti (positiv), vagy speculativ vallástudomány, de mindkét esetben theologia.

E szerint a tudomány egész organismusa tárgyánál fogva, erre a négy nagyobb tagjára különül, ú. m. logikára, physikára (akár kosmologia), ethikára (vagy pneumatologia) és theológiára. **)

A tudomány e tagozódásából azonban még nem következik, hogy az egyes ágaknak annyira különállóul kel-

*) Ezt is a legtágabb értelemben véve, úgy hogy a művészeti élvezet is hozzá számítandó.

**) Erdmann a facultások alapjául csak 3 ágra osztja a tudományt, ú. m. physika, ethika és theologia. Hogy én miért vettem fel a négyes felosztást? valamint hogy helyesen vagy helytelenül tettem-e? magából a dolgozatból tűnik ki. Nézetem szerint legalább is annyira különbözik (s így külön ág) a „tisztá észtan“ a többi részektől, mint az ethika a theológiától.

lene kezeltetniök, mint az egyetemi facultásokban és egyes akademiákban ma már történik. A facultások keletkezését, a mellett hogy a tudomány a kimutatott módon lehetővé teszi, még egy más szükség eszközölte, nevezetesen, a tudományos igazságok gyakorlati kezelése. Mondtuk, hogy a főtanodáknak a tanulót arra kell képe-
síteni, hogy hivatásának megfelelőleg egy bizonyos körben a tudomány igazságait kezelhesse. Ezzel kimondánk a tudományos képzettség gyakorlati jelentőségét is; ha ugyan a tudomány igazságainak önálló kezelése alatt nemcsak azoknak tudományos feldolgozását és továbbfejtését érthetjük, hanem szinte a tényleges valóságban érvényesítését s másfelől a positiv viszonyoknak a kiérlelt igazságok szerint való öntudatos vezetését. — És így igen természetes, hogy a mint a gyakorlati élet terén is minél több oly pálya keletkezett, s illetőleg minél inkább olyanokká alakultak a társadalmi munkakörök, hogy betöltésükhöz tudományos képzettség igényeltetik; túlfelől pedig annyira felszaporodtak az ismeretek, hogy egy embernek a tudomány egy körére kellett magát concentrálnia, hogy csak egy választott gyakorlati pályáját is betölthessen, azonnal szükséges lett az egyes tudományköröket önálló tanfolyamokká tenni. Tehát itt a gyakorlati szempont, a másik határozó. Bármely gyakorlathoz mindenk előtt kettő szükséges: először, hogy tisztán és szabatosan tudjuk azt a bizonyos kitűzött célt, a mit valósítani akarunk; és másodszor, hogy az embernek készsége és kellő ügyessége legyen ama cél érvényesítésére, s ezt természetesen épen magából a gyakorlásból lehet és kell megszerezni. Amaz a gyakorlatnak doctrinair, ez technicai oldala. — E szerint a tudomány gyakorlati kezelésére képzendő tanulónak azt is meg kell ismernie, hogy a tudománynak azon köre, a melyre kiválóan szánja magát, mikép képez egy egészet, és hogy minden ahhoz tartozó egyes studiumokat mikép lehet egy fő cél va-

lósítására alkalmazni; továbbá magában az alkalmazásban is a lehetőségig gyakoroltatnia kell. — Ez épen a facultások s illetőleg az akademiák közelebbi faladata, a hol az egyes ismeretágakat egy kitűzött gyakorlati célra vonatkozásukban tárgyalják, s e mellett ama célhoz szükséges technikai ügyességet is képezik. De magától értetik, hogy ama gyakorlati feladatnak, melynek a tudomány egyes ágai mintegy alárendeltetnek, nem szabad a tudomány körén egyáltalán kívül eső célnak lenni, s általában nem olyannak, a mely tudományban megismert igazságnál alsóbb rendű volna, mert akkor a tudomány s a benne megismert igazság tétetnék eszközévé idegen érdekeknek, következőleg csak az illető tudomány körében levő legmagasabb igazság érvényesítése szolgálhat a többi ismereteket maga alá vonó célul.

Ezeknél fogva, a tudomány fölmutatott körei szerint, következőleg keletkeztek az akademiák: a természettudományok abban a gyakorlati alkalmazásukban tárgyalatnak, a melyszerint a természet legmagasabb jelenségének az emberi organismusnak fentartására szolgálhatnak. Ha ezzel össze van kapcsolva a technikai ügyesítés a gyógyításra, így áll elő a medica facultás. — A történet vagy ethika körében legfőbb az államintézmény, az egyeseknek az államhoz, és az államoknak egymáshoz jogviszonya. Minden egyes történeti studiumot az állam fentartására s tökéletesítésére és az állami jogviszonyok szabályozása mint végcéljára vonatkozásában ad elő a jogi facultás. Ehhez szinte szükséges a gyakorlati ügyesítés, de a mi itt a jogélet szétágazása szerint igen sokféle lehet. — Harmadszor, a vallásos élet tudományának is van egy gyakorlati célja, a legfőbb eszmének, az emberiség Istennel kibékülésének, az Isten országának valószínűsítése. Ez a civitas dei s positiv létezésében az egyház. A vallástudományoknak erre a gyakorlati célra vonatkozásában előadása, összekötve ama cél valószínűsítésére szükséges techni-

kai gyakorlással, a theologia facultas. Ennek a feladata megvizsgálni s felmutatni, hogy a jelenlegi egyházban az Isten országa, az egyház eszméje mennyire és mily tisztaságban van valósítva, valamint úgy elméletben mint a gyakorlatban is arra kell tagjait képesíteni, hogy ez eszme valósítását tisztábban és tovább folytathassák.

Meg kell azonban jegyeznem, miként abból, hogy én itt Erdmannal elismerem, hogy a gyakorlati szempont az egyik lényeges határozó az akademiák állításában, ebből egyáltalán nem következik, hogy fölebbi nézeteimmel ellenkezőleg most bevallanám, miszerint mégis úgy a theologiai mint a jogi stb. akademia csak a főnálló *positiv* institutioért, csupán a *positiv* egyház és állam hasznáért van annak eszközeül. — Részemről mást értek itt a gyakorlati szükség alatt, s röviden megmondom mit. A tudomány megismert igazságait épen mivel igazak és okosak, érvényesítendőek a gyakorlati életben is. Erre a célra szükséges az említett technikai ügyesség, és szükséges ismerni az élet *positiv* viszonyait, mint a melyekben cselekedhetünk; és a melyeket kell folytonosan a napfényre hozott igazságoknak megfelelőkké alakítanunk. Az a gyakorlati cél tehát, a minek szükséges és egyedül szabad az akademiáknak szolgálni, nem a létező intézményeknek föntartása azért mert létezők, hanem a tudományban megismert igazságoknak, azért mert igazságok, gyakorlati valósítása. A két nézet között következőkben látható nagy különbség. Ama nézet szerint a *positiv* állam, egyház stb. a legfőbb célok, s ezeknek használó eszközei, szolgálai a tudomány és akademiák, következőleg a tudománynak s fötanodának kell a létező gyakorlati viszonyokhoz alkalmaztatni, csupán azok föntartása érdekének alárendeltetniök. — Az én meggyőződéseim szerint pedig az akademiák gyakorlati célja levén a tudomány igazságainak valósítása, (s illetőleg az ifjaknak a valósításra képesítése), a cél itt maguk a megismert

eszmék, s a létező gyakorlati ügy egyházi mint politikai viszonyoknak kell folytonosan azoknak megfelelőkké alakíttatniok, a tényleges állapotoknak kell az igazság szerint rendeződniök, nem pedig megfordítva. — E kis megjegyzés után térjünk vissza a tanszakok különüléséhez.

A facultásokat a gyakorlati szükség hozván elő, azok egyelőre csak accessoriumok voltak az egyetem mellett. Így állíttattak föl Párisban először az orvosi és jogi, s valamivel később a theologiai karok mintegy gyakorlati előkészítőkül az egyetem mellett, úgy hogy egyideig p. o. a rector választásoknál a minden tudományköröket magában foglaló egyetemnek (a mai philosophiai karnak) magának volt annyi szavazata, mint a többi facultásoknak összesen. Lassanként azonban a dolog természeténél fogva nemcsak egészen bekebeleztek a facultások az egyetembe, hanem az egész egyetemi munkásság a tudománykörök különbsége szerint lett bennük felosztva. Ezzel azonban természetesen a korábbi egyetem, a belőle kinőtt facultásoknak közös törzse maga is az egyetem egy részévé, egy facultássá, az u. n. bölcsészeti karrá lőn. A bölcsészeti karnak azután mind eredeténél, mind tárgyánál fogva a többi karokhoz az a sajátlagos viszonya van, hogy egyfelől ő magában már az universitás, és másfelől mégis a többihez hasonló egy facultás. — Mint a karok közös törzse, s az egy szakká lett egyetem, a tudománynak minden szakait magába foglalja. Nevezetesen a természettudományokat egész kiterjedésükben; — azontúl a történettudományokat, közöttük a történetileg fejlődő szellemnek legmagasabb productumait a nyelvet és az állam (jog) intézményeket is tárgyalva; — továbbá a szorosabb értelemben vett bölcsészetet, azt a tudományt, a mely egyfelől az absolutum tudománya, s másfelől általános tudománytan. Míg minden egyes tudománynak az a hivatása, hogy az okosságot létezésének egy bizonyos körében megismerje, — a bölcsészetnek a feladata kimutatni, hogy általában

mi az okosság? és ezt létezésének minden stadiumán, egész rendszerében kifejteni. Ezért mondható, hogy a physiologiához, pneumatológiához és theológiához logikácul szolgál. A philosophia — s a róla elnevezett facultás is, mint a tudományok igazi encyclopaediája, tartalmilag magában foglalja mind azt, a mivel a többi három karok foglalkoznak, s e mellett — azokra is előkészítő logikai facultásnak mondhatnánk. E mellett a philosophiának a theológiával még az a közelebbi viszonya is van, hogy a mi a theológiának egyedüli tárgya, az a bölcsészetnek legalább legmagasabb igazsága. Ez az oka, hogy történetileg is a theologia legkésőbb vált ki a philosophiából külön szakká. Másfelől azonban a bölcsészeti kar nemcsak anyja minden tanszaknak, hanem maga is egy facultássá lőn, s mint ilyennek, neki is kell határozott gyakorlati céljának lenni, neki is kell a tanulókat e cél valószínűsítésére megkiváncsító gyakorlati ügyességre képesíteni. Csakhogy ennek a gyakorlatnak is, a mihez a bölcsészeti tanfolyam előkészít, a többtől elütő sajátlagos jelleme van. Nevezetesen, épen a bölcsészeti karban lett mind maig leghűvebben megőrizve az egyetemnek tisztán tudományos rendeltetése, s feladatánál fogva nem is készíthet elő semmi egyéb practicus tevékenységre, mint csupán a tudománynak mint tudománynak a művelésében álló gyakorlati munkásságra; ez pedig a tudomány közlése, a tanítói s tanári pálya. Ez valóban praxis, s ezért bizonyos technikai ügyesség is szükséges hozzá, t. i. a tudománynak paedagogico-didactikai kezelése, de a melynek nem az a feladata, hogy a tudomány által megállapított igazságokat a közélet viszonyaiban is létesítse, hanem hogy a tudományt s annak eredményeit nemzedékről nemzedékre tovább tenyésztesse és fejlessze. Valamint némely országokban a theologiai tanszakban külön osztályúl vannak föllállítva a lelkészi hivatal gyakorlati teendőire előkészítő seminariumok, hasonlóul lehetne a bölcsészeti tanfolyamban

paedagogiai seminariumot állítani, a minthogy néhol van is, sőt a nálunk életbe lépett praeparandiáknak is ez a tendenciájuk volna, csak hogy ezek (legalább eddig) csupán az elemi oktatásra akarnak előkészíteni.

Ime az egyetemek nem esetlegesen, vagy egészen a tudományon kívül eső érdekek miatt osztályoztatnak a szokásos négy tanszakra, hanem magának az ismeret rendszerének tárgyánál fogva négy kisebb körre elkülönüléséből folynak; egymással bensőleg összefüggve képezik a tudományos munkásság egyetemét, a melynek mindegyik csak a többivel teljesen egyenjogósított része. Az egyes tanszakoknak magánosan felállításából származnak az úgynevezett akademiák, de a melyek épen ezért a főtanodának csak egy részét, egy osztályát képezik, s bennük a tudomány csonkán, csupán egyes ágaiban művelhető. E hiányt érezte és érzi a mi prot. közönségünk is, midőn majd a bölcsészet rendszerének (mint a tudományok encyclopediájának s egyetemes tudománytannak) tanítását vitte be a jogi és theologiai szakfolyamokba, majd a gymnasium és akademiák közé az úgynevezett bölcsészeti tanfolyamot állítá, de a melyben helyzeténél fogva mind a sajátképeni bölcsészeti disciplinák úgy terjedelmüket mint tartalmuk mélységét illetőleg, igen korlátolt mérvben, alig rövid átnézetben adhatók, mind pedig a bölcsészeti karhoz tartozó tudományok vagy nem, vagy majdnem egészen gymnasiumi modorban taníthatók.

Szükségesnek láttam röviden de lehető tüzetesen feltüntetni a főtanoda tanszakjainak keletkezését s egymáshoz viszonyát azon állításom indokolt kimutatására, hogy a theologia lényegesen a tudomány rendszeréhez tartozik, annak csak egyik — s épen betetőző — része, s a többi részekkel szerves összefüggése van. És így a theologia facultást akár akademiát sem lehet a többi tanszaktól különválasztani, vagy épen más kategoriába állítani. Ha hát a többi tudományok tárgyalása az egyháztól telje-

sen független, függetlennek kell lenni a theologia művelésének is. A theológiát sem azért lehet és kell a főtanodában művelni, mert az egyháznak szükséges (legalább mert theológiát végzett papokra van szüksége), hanem azért, mert a tudománynak egy része, mert az emberi gondolkodásnak van reá szüksége, az nélküle hiányos levén. A tudománynak mind azt joga és kötelessége tárgyalni, a mi csak okosság, létező valóság s így a gondolkodásnak tárgyaúl szolgálhat. Az ember vallásosélete pedig létező valóság és okosság, s a tudományban is kötelesek vagyunk azt gondolkodva megvizsgálni. Valamint az emberiség nem lehet véglegesen kielégült, üdvözült, a nélkül, hogy Istenhez ne emelkedjék, azaz: vallása ne legyen, hasonlóul gondolkodásunk az okosságnak, s így a világnak is nyomozásában nem tud addig megnyugodni, míg az Isten gondolatához nem jutunk, azaz: míg nem theologizálunk, úgyhogy ha valamely egyetemből egy hallgató sem lenne bár pappá, vagy valamelyik egyházi testület egyetlen ott végzett embert sem fogadna el hivatalnokaúl; abban ha a tudomány egyetemét akarjuk művelni, mégis kell a theológiát tárgyalni, sőt a benne működő tudományembereinek hivatásuk még azt az egyházat, annak vallásos életét és tanait is megvizsgálniok és tárgyalniok, a melyik egy papot sem fogad el hallgatói körül; és ezt tenniök kell csupán azért, mert azon egyház és annak vallásos élete gondolkodásunknak szükséges és méltó tárgya. Így vizsgáljuk, p. o. prot. theologiai akademiákon a római egyházat s a többi ker. hitfelekezeteket, azok tanrendszereit, valamint a mahomedanizmust s a többi vallásokat is, és a mondottakból természetes, hogy előbb is volt theologia, mint bármely egyháznak theologiai tanintézete.

Azonban — mondhatja valaki — ha én a felhozott okokkal azt akarom bizonyítani, miként mindamellett hogy a főtanodában az egyház positiv tanait vizsgálják, a theologia tudományos kezelésében az egyháznak még sem lehet

beleszólója, feledem, miszerént én magam azt mondtam, hogy itt practicus cél is van, s az akademiának a vallásigazságok gyakorlati kezelésére is képesítenie kell hallgatóit, a kik ritka kivétellel épen azért hallgatják, hogy az egyház papjai legyenek. Ugyde ekkor az egyháznak legalább azoknak az iskoláknak a tanításába bele lehet szólnia, a honnét neki papjai kerülnek ki, mert hiszen az mégis csak az ő joga, hogy kiket és minő embereket fogadjon el hivatalnokaiúl? E legutóbbi kétségen kívüli joga az egyháznak, de e jogát is nem a tanodai előadásokba való beleszólással, hanem a főtanodai vizsgákon kívül álló, és azokon felül is szükséges papi vizsgákon gyakorolja. E vizsgáknak épen az a céljuk és értelmük, hogy az egyház ajánlkozó tisztviselőit megvizsgálja, és ha nemcsak kellő ismerettel bírókúl, hanem egyszersmind az ő vallásos életének vezetésére elég buzgó keresztyénekül ismeri meg, elfogadja, ha pedig nem, visszaveti akárminő bizonyítvánnyal áll is elő az akademiából. — Ha az egyház már a tanodában és a tanodai vizsgákon ellenőrizné papjainak tudományos képződését, nem volna értelme a mi egyházi vizsgáinknak, és a lelkészi osztályba a papi vizsgán fölvétetnék, ismétlem: nálunk, a hol e fölvétel nem „sacra ordinatio.“ Ha pedig, mivel a theologiai főtanodából papok kerülnek ki, e miatt az egyháznak joga és teendője volna az intézet tudományos eljárására felügyelni s abban intézkedni, ebből az következnék, hogy p. o. a jogi akademiákban meg a belügyi és külügyi miniszteriumnak kellene felügyelni a jog tanítására, mivel azokból jogi hivatalnokok s a nemzetközi jogot kezelő államférfiak kerülnek ki; az orvosi facultások tanításaiba meg a közegészségügyi miniszteriumnak (a hol t. i. van) kellene beleszólni. Ilyen képtelenséget pedig világszerte sehol sem tudok. Hanem még a mennyire az államkormányának lehet és kell is a nevelésre s főtanodákra (kivált az állam által állítottakra) felügyelnie, az is egészen külön hivatal, a belügyminisz-

terium tiszte. Ámde ha a bel- és külügyi minisztereknek fonákság volna a jogakademiákat ellenőrizni, azért mert abból jogi hivatalnokok kerülnek ki, hát az egyháznak a theologiai ismeretek tudományos előhaladásaiba beleszólni csak azért, mert onnét papok is lesznek: vajjon ez mennyivel kevésbé helytelen fonákság? nem látom be.

IV.

Ugy látszik, hogy jelen vizsgálódásomban kirívó ellenmondásba jöttem önmagammal. Én a ki csak az imént „Tűnődéseimben“ oly keserű fájdalommal jajdultam föl azért, hogy magyarországi prot. közönségünk és egyházi testületeink miért nem gondoskodnak valahára a tudomány akademiái s önálló művelésére képes főtanodák berendezéséről; én most magam is arra az eredményre jutok, hogy az egyháznak a tudományhoz semmi köze, a főtanodán akár a chemia, akár a theologia tanárainak tudományos vizsgálódásába semmi beleszólója, mivelhogy a főtanodák nem egyház-vallásos, hanem tudományos intézetek. Hisz ebből világosan az következik, hogy e szerint az egyháznak sem tudományra, sem az azt művelő főtanodára nincsen semmi szüksége sem; és ha mégis akademiákat állít, akkor legalább is fölösleges fáradságot és haszontalan pénzkidadásokat vállal magára, sőt sajátképen túllép egyházi hatáskörén. — Azonban ez csakis látszólag, de nem valósággal következik így az egyháznak és főtanodáknak fölebb kifejtett természetes viszonyából. Mert ha az egyháznak nincs is semmiféle hivatalos tudománya, s arra directe szüksége sem lehet; de annál nagyobb szüksége van a tudományra indirecte, annál nagyobb szüksége van tudományos emberekre, p. o. tudományosan képzett lelkészekre. — A többek között különösen két okból van a keresztyén s kivált a prot. egyháznak nélkülözhetetlenül

és folytonosan szüksége indirecte a szabad tudományos vizsgálódásra és tudományos emberekre:

Először, mivel az egyháznak szüksége van közös hitének elveit és igazait szabatosan kifejező tanokra, vagy dogmákra. E dogmák pedig — miként láttuk — a tudományos vizsgálódás eredményei, és úgy a kath. mint a prot. egyháznak minden eddig főállott és főálló symbolikus tanai a theologiai s bölcsészeti kutatások gyümölcsei. És így az egyháznak mindenek előtt szüksége van a tudományra azért, hogy annak eredményeiből tanait formulázhassa, és azután tovább képezhesse akár a korábbi dogmák átalakítása akár új tanok megállapítása által. Még a magának csálhatatlanságot igénylő és változhatlanságát declarált római egyház sem volt képes minden dogmáit egyszer mindenkorra megállapítani. Emlékezzünk reá, hogy a különböző időkben egymás után formulázott oekumenicum symbolumok után is úgy a gyakorlati vallásos élet tovább fejlődésével, mint különösen a vallásos képzeteknek a tudomány által eszközölt változtatásaival mennyi újabb és újabb tanhatározmányok születtek s még a tridenti zsinat sem tudta véglegesen befejezni a tanok megállapítását, azóta is hozattak újabb tanhatározatok, p. o. Mária szeplőtlen fogantatásának dogmája. — Ha hát még a római egyház sem képes hitelveinek formulázásában megállapodni, mennyivel inkább lehetetlen ezt tennie a prot. egyháztestületnek, a mely magát mint testületet is, csálhatatlannak soha nem tartotta és nem tartja, a mely a 16-dik században szerkesztett confessioira világosan kijelenté *), hogy azokat hitének csak azon idő szerénti

*) Azonkívül, hogy mind a második (a Magyarországon is elfogadott) helvetica confessio, mind az ágostai hitvallás ezt tisztán kimondják; — a hitvallások változtatásának lehetősége és szüksége mellett bizonyít még különösen a reformált confessiók történeti eredete. A reform. egyháznak összesen 26 confessióját ismerem, közöttük egyetlen egy

kifejezéseül tekinti. A prot. egyház azon meggyőződésében, hogy az idvezítő szelleme és a szentlélek nemcsak a klerusban, hanem minden hívőkben munkálkodik és vezérli azok értelmét az istenországának mind mélyebb megismerésére; a ker. vallás alapokmányait különbség nélkül a hivek kezébe adja, azok mindegyikét feljogosítván az írássok vizsgálására s az igazság keresésére. Ez által nemcsak lehetővé teszi, de sőt igényli a közvallásos képzetek tisztulását, időnkénti átalakulását, és így változásukat. A gyülekezet hitében élő valláseszmék változtával pedig kénytelen is az egyház formulázott tantételeit és symbolumait időről időre változtatni, ha ugyan azoknak csak úgy van jogosultságuk és valódi értelmük, ha a közhit tartalmát

sincs, a mely minden egyes egyházakban egyetemes érvényű volna, hanem p. o. az angol püspöki egyházban az anglicana-, Skótiában a scotiana-, Belgium és Hollandban a belgica-, Schweiz és Magyarországbán a második helvetica; Svédhonban a svevica- stb. confessiok érvényesek, közöttük pedig épen a nevezetesebb tanokban tartalmilag is jelentékeny eltérés látható. Ha tehát egy azon egyház különböző részeiben egyidejűleg is keletkezhetek tartalmilag különböző confessiok, a nélkül hogy azon testületek ez által megszűntek volna egyazon reform. egyház tagjai lenni: vajjon miért ne volna lehető, sőt magából e körülményből és egyéb okokból meg elkerülhetetlenül szükséges a confessioknak időfolytán, az összes műveltség és vallásos életnézet átalakulásával való változtatása? Hisz ez időszerű változtatásra is szinte a reform. symbolumok keletkezése szolgáltat történeti bizonyítékot. Zwingli fölléptétől egész mintegy 1555-ig egyazon gyülekezetekben is egymásután több különböző confessiok keletkeztek, a melyek ma már sehol sem érvényesek, az 1555 után készült symbolumok által hatályon kívül tétettek, némely tanaik pedig az új symbolumokba módosítva fölvétettek. A mit tehát a 16-dik század hívő embereinek a vallásos képzetek változtatásában lehetett tenniök, azt a későbbieknek nem lehetne? A vallásos élet és elvek történeti fejlődése csak 1516—1555-ig tartott volna, s ott bezárult? vajjon miért?

hűven symbolizálják. Ámde épen a dogmák helyes és igazságos változtatásaért áll az egyháznak is érdekében a valóság igazságainak komoly mindenoldalu és független megvizsgálása, azaz tudományos tárgyalása. Igenis magának az egyháznak is érdekében áll, hogy a tudomány részrehajlatlan szigorával kimutassa főnálló dogmáinak netaláni hiányait és ellenmondó igaztalanságát, ez által tevén lehetővé azok reformját, — ha ugyan érdekében áll, hogy tanai valósággal hivatott igazságok legyenek, mert végre is csak a belátott igazságban képes az ember maradandóul és bensőleg megnyugodni. Egyedül a tudomány bírálatai, kutatásai képesek nemcsak a positiv tanok úgy hiányait mint igazságát kideríteni, hanem a biblia szabad olvasásából és a szabad gondolkozásból okvetlenül származó számtalanul sokféle egyéni véleményeket is megrostálni, szabályozni és tisztítani. És ekképen egyfelől a vallásos értelmiség fejlesztése, másfelől a vallásigazságok tisztítása és érlelése által eszközli a tudomány az egyház tanainak megszületését s illetőleg reformját, épen úgy, miként az államéletben a jogelveknek tudományos és irodalmi pro et contra szabad megvitatása képesíti a törvényhozó hatalmat minél inkább arra, hogy időről időre azt emelje törvénynyé, a mi önmagában igazságos és a köztudatban is jogos. — E tekintetben a róm. kath. és a prot. egyház között csak az a különbség van, hogy tanai érdekében amaz magát a tudományos vizsgálódást és eredményeit is az egyház jogkörébe tartozóul mondja, a prot. egyház pedig a vizsgálódást bárminő eredményeivel minden gondolkodó ember korlátlan jogaúl ismeri el, csupán a vizsgálódás eredményének az egyházban érvényesítését tartja fönn magának.*) Először is tehát az egyháznak indirecte szüksége van a

*) L. erre tüzetesebben „A philosophia szükséges-e a theologiában?” címmel 1860. megjelent dolgozatomat. 43 l. stb.

tudományra és tudományos embereket képző főtanodákra, mivel az egyházi tanok megállapítását és kellő reformját csak a tudomány és tudományos férfiak eszközölhetik.

Másodszor pedig szüksége van az egyháznak tudományos emberekre s így tudományra, apologetikai szempontból, igazságainak a támadások ellen megvédelmezéseért, s tagjainak hitében fentartására, miként szüksége van az államnak is jogtudósokra, nemcsak a törvényhozásiért, hanem a pozitív jogok érvényének megvédelmezéseért és fentartásaért. És itt nem az egyházi életben is fölmerülhetők jogkérdésekre gondolok, melyeknek elintézéséhez a papnak legalább az egyházjogban tudományos képességének kell lennie, hanem maradjunk tisztán a vallásos élet körében. Főlebb I. cikkemben igyekeztem kimutatni, hogy a tudományos vizsgálódás szüksége csak a csudálkozás és kétkedés felébredésével áll elő. A vallásos élet körében ez az akár kívülről jövő, akár a hivek lelkében is fölmerülhetők kétkedés, majd a belőle származható hitetlenség és tagadás az a támadás, a minek ellenében a lelkész kötelessége a vallásnak s illetőleg az egyháznak igazságait védelmezni, azok valódisága felől a töprengő lelkeket megnyugtatni, a tagadásokat legyőzni, ekkép az itt-ott megingó vallásos hitet helyreállítani, s általában szilárdítani, buzdítani. De vajmi más itt a lelkésznek mint a vallás és egyházi érdekek szolgájának, és a birónak vagy ügyvédnek mint a jogérdekek fentartójának teendője! A birónak jogtudósna kell lennie, hogy a fenforgó esetekben kikereshesse mi jogos? mit parancsolnak ott a pozitív törvények? azt azután ítéletében kimondja, megnyugszik benne az illető fél vagy nem, az mindegy, karhatalommal kiszolgáltatja. De nem így ítélheti el a lelkész a kétkedő lelkében kérdésessé lett hit ügyét, a hit igazságait nem lehet a lelkiismeretekben karhatalommal exequálni. Itt egyetlen módja van a vallás igazságai érvényesítésének és fentartásának, t. i. a kétkedőnek felvilágosítása, ellenveté-

sül felhozott okainak okokkal legyőzése, érveinek érvekkel visszaverése, úgyhogy saját eszével maga kénytelen legyen belátni annak igazságát, a mi felől kételkedett, vagy a mit épen tagadott. A kétkedés épen az az állapot, a melyben a fölébredt reflexio folytán a mit az embernek saját esze mond, összeférhetlen ellentétben állóul látszik azzal a mit hite mond, azaz akár az egyház tanaiból, akár egyébünnét szerzett vallásos képzeivel. Ez állapotot csak úgy lehet okosan és maradandóul megszüntetni, ha a kétkedőnek hitét öszhangzásba tudjuk hozni értelmével, ha a hit szava saját okosságának szava is leend egyszerűsmind, ekkor a kétkedő lélek meghasonlottságából benső kibékülésre, megnyugvásra jut. Ámde a kétkedés és hitetlenség a vallás igazságának az értelem által való megtámadásából származik, s azért egyedül az ész fegyvereivel lehet azt legyőzni. Az a baj, hogy a kétkedő s a hitetlen már oda jutott, hogy csupán saját belátását birja követni, a vallás eszméinek igazságát pedig nem látja be; tehát a bajnak egyedüli gyógyszere, hogy azt értelmesen be kell vele láttatni. Ezért a vallásos életen, az öngondolkodásnak, a világ és természet közelebbi ismeretének első fölébredésével ejtett sebet egyedül a mélyebb tudományos ismeret, a mélyebb, áthatóbb gondolkodás birja meggyógyítani. Miként Baco mondja, a tudomány első kiindulásában a vallástól elvezet, de végeredményében oda visszavezet; és hozzá tehetjük, hogy ha már értelmünk a vallástól elvezetett, egyedül a tudományos gondolkodás képes hozzá visszavezetni. — A többek között ezért elengedhetetlen, hogy legyen a lelkésznek tudományos képzettsége, s pedig kora egész műveltségének színvonalán álló tudományos ismerete és tudományos gondolkodása, hogy a gyülekezetének tagjaiban fölmerülő kételyeket és hitetlenséget, az értelem támadásait a tudomány fegyvereivel tudja legyőzni. (És már csak ezért is ismernie kell a tudomány körében kifejtett különböző gondolkodási irányokat,

meg kell azokat ismernie már a főtanodában). Csak az ily lelkes igazán az egyháznak és a lelkeknek őriző pásztora. — E körülményből láthatjuk, hogy bármely egyházi testületben a papság tudatlanságával és tudománytalanságával rendesen karöltve jár vagy a babonás vakhit terjedése, — de a mi ma már a művelődés egyéb tényezőinek hatása folytán mind ritkább, — vagy pedig rendesen épen a gyülekezet irányadó értelmesebb részénél a vallásos közönyösség és hitetlenség. Ez okon — különösen prot. pap részéről a tudománynak, s általában a vallásos értelmiségnek elhanyagolása ha nem is zsinati canonok megsértése, de mindenesetre benső missiója elleni megbocsájt-hatlan bűn.

Épen mivel az egyház hivatalnoka a vallás igazságainak az értelem s tudomány támadásai ellenében védelmezésénél érzi legerősebben szükségét a tudományos gondolkodásnak, ezért igen természetes és jellemző, hogy a keresztyénség körében az egész tudományosság legelőször is az apologizálással született meg. Az első keresztyén tudomány theologia, és a theologia kezdetben tisztán apologetika volt. *) A neoplatonismus, s általában a görög-római gondolkodás tudományos támadásai és kételeyei ellenében kellett a keresztyénséget szinte a tudomány fegyvereivel védeni. Justinus, Alex. Kelemen, Origenes, Cirill stb. mind megannyi apologeták, kik irataikban mindnyájan a keresztyénségnek a józan gondolkodással egyező, a kor műveltségének megfelelő igazságát törekeshnek kimutatni; először ebből az érdekből teszik tudományos vizsgálódás tárgyává a keresztyénséget, s azután kezdenek lassanként positive a ker. eszmék tudományos kifejtéséhez, a melynek eredményeiből lettek azután a dogmák formulázva. — A vallás érdekében még

*) L. az 1864-ik évi „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ 19-ik számában megkezdett „Apologetikai tanulmányaimat.“

sokszorosan nagyobb szükség van pedig a lelkészeknek s általában az egyház tagjainak tudományos műveltségére a prot. egyházban és a mai időben mint a római egyházban és hajdan. A római egyház az egyház tekintélye iránt föltétlen elhívést követel híveitől. Ha vallásos életük világi életükkel meghasonlik, világi életükről kell lemondani, a családi, s társadalmi viszonyokból kilépve az egyházi rendbe s a zárdák falai közé menekülniök. A prot. egyház pedig még tisztviselőit is a világ erkölcsi hatalmaiban való tevékenységre jogosítja, nem a világ elől való menekülésre, hanem a világi élet megjavítására utasítja. A világi élet küzdelmeiben pedig a mennyei és a földi sokszor ellentétes érdekek, az ellentétes nézetek, s mindezek folytán a kétség, majd hitetlenség sokkal könnyebben kifejlenek. A kétség esetében, ha a kételkedő belátása összeütközésbe jő a hit parancsaival, a római egyház azt kívánja ne vizsgálódjál, tagadd meg saját belátásod igazságát, s hidd el az egyház tanítását. A prot. egyház pedig minden hívének kezébe adja a bibliát, hogy vizsgálja és gondolkozzék felőle, és ha ekkép világi foglalkozása és a vallás dolgai felől való elmélkedése folytán kételyek és nehézségek merülnek fel lelkében, az egyház és annak lelkésze nem parancsolhat rá, hogy tagadd meg eszedet, (mert azt úgy is hiába parancsolná), és hidd el a mit az egyház a maga tekintélyével mond! Ezt egy prot. pap ajkairól legalább is mosolyogva fogadná az ember, neki nincs és nem lehet egyéb fegyvere mint a fölvilágosítás, a kérdéses tárgy okos megmagyarázása, a meggyőzés. De erre természetesen az első feltétel hogy maga a lelkész is fölvilágosodott, és elég ismeretekkel bíró ember legyen, s ha a vallás dolgában meggyőzni akar, előbb önmagának legyen saját gondolkodásával kiérlelt erős meggyőződése. — Azonban ha ez okoknál fogva kiválóan a lelkészeknek van is szükségük a theologiai tudományos műveltségre, de a prot. egyházban a

hol minden ember fel van jogosítva a vizsgálódásra, és többé kevésbé befolyása van az egyházi közélet vezetésére, ohajtandó hogy a nem papok is minél számosabban szerezhessenek maguknak az egyházi és vallásos élet felől tudományos belátást; amint hogy régebben nálunk is sok nem papi pályára lépett egyének elvégezték a theologiai tanfolyamot is, s külföldön ez ma is mindennapi dolog.

És még nélkülözhetetlenebb a positiv vallás őreinek tudományos műveltsége napjainkban, midőn a társadalom értelmi művelődésének roppant gyors előhaladásával az emberiségnek mind jelentékenyebb része jut a műveltségnek abba a stadiumába, a melyben csak azt képes igazul tartani, a mit saját eszével megért, vagy legalább a mit értelmével és világosan belátott ismereteivel nem lát merőben ellenkezőnek; — midőn másfelől az újabb korban a tudomány számtalan felfedezéseivel, s általában a tudományos ismeretek gyökeres átalakulásával a természeti és az erkölcsi világrendről való fogalmaink annyira megváltoztak, hogy a sok századokkal korábban keletkezett, s az akkori emberiségnek a maitól merőben elütő gondolkodásával formulázott positiv vallásképzetek közül (legalább abban az alakjukban) igen sok minden lépten nyomon összeütközésbe jő a mai ember fölfogásával, összeférhetlen ellentétet képezve egész meggyőződésén nyugvó világnézetével. Hiszen — mondják — a jelenkor-
nak azt a sokat emlegetett vallásos világnézetét, a mely a régi idők vallásképzeteinek hadat izent, szinte a tudomány, s illetőleg az u. n. liberalis theologia fejtette ki, a tudományos vizsgálódásnak a vallás terén is szabadon gyakorlása, a mely e szerint az egyháznak és positiv tanainak inkább káros, ellenükben kételyeket és tagadást ébresztvén. Igenis, e világnézetet a természet és erkölcsi világ tisztultabb ismerete, s egyszóval az emberi gondolkodásnak magasabb kifejlődése eszközölte, s ennyiben

részben az újabbkori theologiai tudományosság is; de nagyon csalogdnánk, ha azt vélnők, hogy a vallásos nézetek megváltozását akár a racionalista, akár a tübingai, vagy akármely theologiai irány csak magában idézte elő, hanem inkább megfordítva áll, t. i. hogy az ismeretek egyéb térein megváltozott fogalmak változtatták meg a theologiai fogalmakat is, s a bölcsészetben és a többi tudományokban kifejtett gondolkodás hatolt be a theologia körébe is és teremtetett új irányokat. — Az emberi ismereteknek és a tudományos gondolkodásnak előhaladása pedig oly önálló hatalom, a mit valamint a római egyháznak a reformatiokor és azóta mind e napig nem sikerült meggátolni, úgy a prot. egyháznak akár physice, akár erkölcsileg (erkölcsileg szándékában sem lehet, ez erkölcsi képtelenség volna) még sokkal inkább lehetetlen feltartóztatnia. A korunkbeli világismeret minden liberalis theologia nélkül is mily könnyen és természetesen ébreszti fel a régi korból hagyományozott vallásképzetek iránti kételyt, szabad legyen csak egy példát felhozni. A multkor egy Pesttől néhány mérföldnyire lakó lelkész úrnak hét éves fiacskája nagy töprenkedéssel jó haza az iskolából. Busongása miatt édes apja faggatván hogy mi baja, végre nagy félelemmel kivallotta, hogy nagy aggodalomba van és nem tud eligazodni. A minap az öreg kátéból azt tanulta, hogy Krisztus tanítványainak szemeláttára az olajfák hegyéről felvitetett az égbe. — Ma meg a tanító úr a természettanban azt magyarázta, hogy az ég nem egy kemény boltozat, az nem egyéb mint levegő a minőt mi is szívünk, s az ebben levő csillagok csak olyan testek mint a mi földünk, s azok egymástól és mi tőlünk sok százezer mérföld távolságra vannak. Ezt olyan világosan megmagyarázta hogy tisztán megértettem, de hát akkor hogyan lehet igaz Krisztus mennybemenetele? hol van az az ég a hova ment tanítványainak láttára? Apám magyarázd meg, mert én nem tudok nyu-

godni!“ Ime egy hét éves gyermek reflexiója, a ki még a természettannak is csak első elemeit kezdi ismerni, s a ki még hírét sem hallotta Straussnak vagy Baurnek, vagy bármiféle rationalismusnak! Valamint a valóság világa — hasonlóul annak az emberi elmében levő viszképe, azaz gondolatkörünk és ismereteink is egy összefüggő rendszert képeznek. Egy ugyanazon gondolkodó elmében vannak vallásképzeteim és világismeretem s minden tudott igazságom; egy azon elmében pedig egymást kizáró, egyik a másiknak valóságát lehetlenné tevő igazságok tudtommal nem férhetnek meg megoldatlanul, a harc gondolkodásomban mindaddig tart míg őket vagy okosan kibékíteni tudom vagy egyiket kivetem. — Ezért ismétlem, hogy az élet ellentéteiből, a tudományos ismeretekből, s az újabbkor ezeken nyugvó erkölcsi fogalmaiból a vallásos élet körében is meggátolhatlanul kifejlő ellentéteknek nincs semmi egyéb gyökeres és biztos orvossága, mint a vallás igaz elveinek tudományos felfogása, s azok igazságának másokkal is beláttatása. A tudományos gondolkodással lehet és kell a hajdankori vallásképzetektől, s illetőleg azoknak a mai közönséges értelem előtt érthetetlen képtelenségnek tetsző hüvelyéből az örökigazságot napfényre hozni s beláthatóvá tenni, másfelől pedig magához a ker. vallásos élet lényegéhez nem szükséges sőt tarthatatlannak bizonyuló képzetformákat lehántani, s ez által megmenteni az emberiség hitét a keresztyén vallás számára, mint viszont a keresztyénség örökigazságát az emberiség számára. Ez nagy kötelességük a vallásos élet pásztorainak egyházuk és híveik iránt.

A felhozott okok által indokolt meggyőződéseim szerint tehát, a főtanodák nem egyházi, hanem tudományos intézetek lévén, azokat nemcsak az egyháznak, hanem az államnak, valamint magán embereknek is kell, hogy joguk legyen fölállítani. De mivel az egyháznak is legalább indirecte szüksége van a tudományra és tudományos embe-

rekre, ezért az egyháznak is kétségbe vonhatatlan joga tanodákat állítani, sőt ha hol másképp nem keletkeznek oly intézetek, melyekben a prot. tudományosság és theologia is szabadon műveltethetnék, hát magának kötelessége azokról gondoskodnia.

Ez a harmadik nagy ok, a miért nálunk Magyarországon magának a prot. egyháztestületnek kellett és kell gondoskodnia alkalmas főiskolák állításáról. Nevezetesen a protestantismus egyáltalán nem csupán vallásos reform, nemcsak az egyházi életnek *in capite et membris*, — hanem az összes ker. művelődés haladásának *in principiis* reformja lévén, más irányt adott az nem csupán a vallásos életnek, de úgy az állami mint az összes társadalmi viszonyok kifejlődésének, valamint a tudomány haladásának is. Ezért ha nincs is a prot. egyháznak hivatalos egyházi tudománya, de van különbség a róm. kath. és prot. szellem (vagyis gondolkodás és életirány) között, van különbség a róm. kath. és prot. tudományosság között. Természetesen ezt nem úgy értem, hogy más volna a róm. kath. és más a protestans *mathesis*; hanem a kettő között p. o. mindjárt az a nagy különbség látható, hogy a protestantismus körében bárminemű eredményekkel szabadon lehet és kell művelni az emberi gondolkodásnak minden tárgyát különbség nélkül, a katholicismus körében pedig minden tudományokat csak az egyház érdekeinek alárendelve és csálthatatlan dogmáinak megsértése nélkül lehet tárgyalni. És az egyház e követelt jogát, a hol, a mikor és a mennyire hatalmában áll, végre is hajtja a tanodákon, elannyira, hogy p. o. a mely egyetemeken (legyenek azok bár országos intézetek,) befolyása lehetővé teszi, még a botanica és vegytan tanáraiúl is csak katolikus emberek lehetnek, és ahogy p. o. épen nálunk jelenleg is történt, hogy a magyar kath. és állami tanodákban használható bölcsészeti kézikönyveket a dogmatika tanáranak adják előleges átvizsgálás végett. Ez pedig úgy hiszem elég nagy különbség,

mely ha legkevésbé és legritkábban érezhető is (legalább ma már) a természettudományok körében, de annál súlyosabban nehezkedik a történeti, jogi, bölcsészeti és theologiai tudományokra. A theologiában meg épen csak az egyház hivatalos theológiája műveltetvén, a protestans theológiának szabad prot. gondolkodással tárgyaltatásáról szó sem lehet. — Innét csakugyan nagy különbség van a róm. kath. és prot. tanodák között, különbözik azok szelleme, s e különbség nemcsak az egyes tudományokban, hanem az egész tanodai életben s eljárásban látható. És egyáltalán szükséges, hogy a prot. gondolkodás, s a belőle folyó prot. tudományosság, prot. főtanodákban műveltessék. Ebből magából azonban még nem következik, hogy a prot. egyházi testületnek kellene főiskolákat állítani, s p. o. Amerikában valamint Nyugateurópa azon országaiban, hol a protestantismus annyira áthatotta az összes lakosságot vagy annak nagyobb részét, hogy elvei az államszerkezetben és társadalmi viszonyokban is érvényesültek, ott ha a prot. állam, vagy szabadon az egyes polgárok állítanak elegendő egyetemet, az egyház nem is igen vesződött vele, de viszont a hol ez az eset nem volt, ott az egyház maga gondoskodott. — Erdélyben míg prot. fejedelmek uralkodtak, azok állítottak főiskolákat, de azóta természetesen ott is csak az egyház viseli gondjukat. A királyhágón inneni Magyarországon eddigelé a protestantismus csak vallásilag, azaz az egyházban birta magát szervezni, s a többi között ebből magából természetes, hogy ebbeli jogukkal élve, az egyháztestületek állítottak a prot. értelmiség fejlesztésére és tudományosság művelésére főiskolákat, vagy ha magán emberek akár fejedelmek tették is, de a tanodákat az egyháznak, mint nálunk egyedüli halhatatlan prot. testületnek a gondviselése alá adták. (Tudtomra az e jogot elismerő törvénycikkeink sem azt mondják, hogy „a prot. egyház,” hanem hogy „a protestansok” állíthatnak

iskolákat stb.) Belátásom szerint ez az oka, a miért nálunk maga az egyház állított és tart fenn főiskolákat, és a célból, hogy azokban általában a protestans tudományosság műveltessék és fejlesztessék, nem pedig azért, hogy azok az egyház theológiáját tanító, számára papokat képező egyházi intézetek legyenek. Hisz ez utóbbi esetben nem volna értelme annak, hogy az egyház-testületek nemcsak theologiai semináriumokat, hanem jogakademiákat is állítottak. A jog pedig csak nem az egyház tudománya, és akademiáiban nem papokat képez?

Az én okoskodásomból — gondolja a t. olvasó — végre az egyháznak a főtanodához az a furcsa viszonya derül ki, hogy p. o. nálunk az egyháznak a főtanodák iránt csak kötelessége van, (kötelessége azokat alapítani, és kellően fizetni), de joga nincs, eljárásukat sem kormányozni, sem ellenőriznie nem lehetvén; viszont a főtanodáknak az egyház mint alapítójuk s föntartójuk irányában semmi kötelességük, hanem csak joguk van, t. i. jogosítvák az egyház tanai és szervezeti viszonyaira való minden tekintetektől függetlenül művelni és terjeszteni a tudományt. Az egyiknek tehát csak kötelessége, a másiknak csak joga volna, s így az általam kifejtett viszonyuk már csak ennél fogva is igazságtalan s ezért fön nem tartható. Jog és kötelesség a szabadságnak el nem választható tényezői, miként Kant mondja, a kinek csak kötelessége van jog nélkül, az rabszolga, s a kinek csak joga van kötelesség nélkül, az zsarnok. És így szerintem az egyház a főtanodáknak jogtalan szolgája volna, holott inkább megfordítva áll, régen tudott axioma levén, hogy a ki fizet az parancsol is, s ha az egyháznak általában a tudományba s főiskolákba nincs is beavatkozási illetékesége, de saját pénzeért és fáradságával alapított s föntartott tanodáival mint tulajdonaival mégis csak joga van rendelkezni, épen úgy miként az állam kormányozza az állami tanodákat.

E látszólag helyes következtetéseknek egyike sem áll, mert sem a fölebbi okoskodásból nem ez az egyoldalú visszás viszony következik, sem azt az elvet nem fogadhatjuk el az erkölcsi életben, hogy a ki valami szellemi célra szolgáló intézetet anyagilag fölállít, az ezáltal följosgósítva volna azzal föltétlenül rendelkezni.

Eddigi fejtegetéseim eredményekép az egyház és főtanodák között ezt látom a dolog természete által igényelt igazságos viszonynak, hogy: az egyháznak okvetlenül érdekében állván a tudomány kifejlődése, és tudományos emberek képződése, — Magyarorszáiban pedig a protestans szellemnek testületi szervezete eddigelé egyedül az egyház levén, reá nehezült a feladat, a prot. értelmiségnek tudományos kifejlődését (a mennyire testületi erőnek lehet és kell) eszközölni: — ez okoknál fogva az egyháznak elutasíthatlan joga és kötelessége főtanodákat állítani *), kötelessége azokat a tudomány igényeihez mérten s általában anyagi és szellemi erővel úgy berendezni és fentartani, hogy egyedül jogosult céljuknak a tudomány művelésének kellően megfelelhessenek. Az egyház e kötelességével jár azon kétségbe vonhatlan joga (egyszersmind szinte kötelessége is), hogy szigorúan felügyeljen, vajjon a tanodára adott anyagi ereje valósággal és pontosan a tudomány művelésére s terjesztésére fordíttatik-e? a tanulók és tanárok által a kellő rend és erkölcsi tisztaság megtartatik-e? a tanárok rendesen teljesítik-e hivatalos kötelességöket; azaz: mind előadásaik tartásával, mind általában a tudomány szolgálatában működnek-e? Az egyháznak illetékes organumai által gyakorolt ez ellenörködése ép úgy kiterjed a mathesis mint a dogmatika tanárára, de minden felügyeleti s rendelkezési joga eddig van. Hogy a tanár vajjon minő felfogással adja elő tárgyát? minő tudományos

*) De e mellett épen így joga volna magán embereknek is akademiát, akár egyetemet állítani.

irányban vizsgálódik, s ez által mi eredményekre jut? igazak-e azok vagy nem? ebbe az egyháznak semmi joga beavatkozni, ezek tudományos kérdések, s megítélésükre egyedül maga a tudomány illetékes, kinek birái az argumentumok, nem pedig a szavazattöbbséggel hozott végzések által döntő egyház. — Viszont az egyház irányában a főtanodáknak joguk a tudomány szabad művelése, elengedhetlen és egyedüli kötelességük pedig mind a hallgatóknak mind a tanároknak, hogy kitűzött feladatuknak megfelelni törekedjenek, azaz teljes erejükkel annak a célnak az előmozdítására igyekezzenek, a mely célért a főtanoda fönn áll, és egyedül arra a célra munkáljanak, a melynek eléréseért az egyház az intézetet s az intézetbe őket áldozataival állította, és föntartja. E cél pedig, a főtanodák létcélja, nem lehet egyéb, mint a tudomány és tudományosság fejlesztése, a mit viszont nem lehet és nem szabad másképp eszközölni mint minden egyéb érdekek félretételével, az igazságnak elfogulatlan, lélekismeretes, s szorgalmas vizsgálása és a vizsgálódás őszinte közlése által. Következőleg a főtanoda tagjainak az egyház mint patronus iránt — tudományos-teendőikben egyedül az a kötelességük van, hogy a tudomány szolgálatán kívül semmi egyéb érdeket, semmi egyéb kötelességet ne ismerjenek, azt pedig lelkiismeretesen teljesítsék. A tanároknak a tudományos kutatás terén, minden kötelességük egyedül a tudomány iránti kötelesség. De hát p. o. a dogmatikai tanárnak az már mégis csak kötelessége az egyház iránt, hogy az egyház hitigazságaiul annak a positiv tanait adja elő? Ha itt az egyház tanai alatt annak a tudományát értjük, azt már csak azért sem adhatja elő, mivel a prot. egyháznak tudománya nincs, ha pedig a megállapított egyes dogmákat értjük, azoknak olyan hű előadása, hogy p. o. a magyar ref. egyház dogmaiul ne tanítson olyan tant, a mi az ágostai vagy róm. kath. egyház dogmája, vagy egyik egyházé sem, a ref.

egyház dogmáit pedig kihagyás nélkül és hűven adja elő, ez nem az egyház, hanem a tudomány, az igazság iránti kötelessége, valamint a történésznek az igazság és tudomány iránti kötelessége, hogy megtörténtül ne mondjon olyat a mi meg nem történt, vagy azt ne adja másképp elő mint a hogy megtörtént. Azontúl hogy a historia tényeit, a dogmatika tanára a positiv dogmákat mikép méltatja s dolgozza föl tudománynyá, az belátásától és érveitől függ. S ha valamely positiv dogmát akár eddigi alakjában akár egészen igaztalannak, tévesnek kénytelen érvei folytán belátni, annak igaztalanságát indokolva tanszékéből is előadni az egyház iránt joga (s illetőleg kötelessége is), a tudomány iránt pedig kötelessége, csak hogy azon dogmát míg az egyház nem változtatta, annak tanaiból kitörölni s érvénytelennek tekintenie nem szabad.

Jól tudom, hogy az életben rendesen a ki fizet az parancsol is, de ebből nem következik hogy ez igazságos tehát helyes elv is. Hisz ekkor az, a ki hivatalomért nekem fizet, föltétlenül feljogosítva volna tőlem oly szolgáltatokat követelni, a melyeket erkölcsi és jogkötelességem megtilt. — Akár egyház, akár állam a tanodákra adott pénzén nem vásárolhatja meg az igazság szabad kutatását, a tudomány független művelését, ez erkölcsi lehetetlenség. Németországban, hol az egyetemeket kezdetben az államok emancipálták az egyház nyomása alól, s azóta is legnagyobb részben az államhatalmak tartják fön őket és állítottak újakat, ez okból s több hozzájárult körülményekből hamar állami intézményeknek tekintették a főtanodákat, (még Erdmann is e nézeten van, ki különben a teljes tanszabadság híve), és ez alapon azután ott meg az államkormány avatkozott néha a tudomány kathedrai kezelésébe, de soha sem az állam javára, mindig az illető egyetem kárára, vele csak botrányokat idézett elő, de egyetlen tudományos irány kifejlődését, egyetlen gondolat köztudomásra jutását sem tudta meggátolni. Az volt a szerencse, hogy a prot. német

népnel a kormánynak a tudományba való ez erőszakos beavatkozásai csak ritkább kivételes túlkapásai voltak. *) Nem, a főtanodák valamint nem egyházi, úgy nem is állami, hanem tudományos intézetek, még akkor is, ha az egyház vagy állam fizeti őket. — Az államnak szüksége van tudományra és jogtudósokra hasonló okból, mint az egyháznak theologusokra, s e mellett mint az egész országot magába ölelő legtágabb jogi és erkölcsi hatalomnak gondoskodnia kell a polgárok minden oly szellemi szükségének a fedezéséről, a melyeket csak nagyobb mérvű közerővel lehet kielégíteni, mert hisz az a közerő leginkább ő maga az állam. Ezeknél fogva az ország értelmiségének tudományos kiképzésére, s a tudomány emelésére igenis kötelessége az államnak tanodákat állítani, valamint a nemzet aesthetikai szükségének a kielégítésére színházakat, képcsarnokokat stb. — De vajjon mivel az országos színházat, vagy egy festész akademiát az állam tartja fön anyagilag és védi, e körülmény feljogosítja-e az államhatalmat arra, hogy ne csak az illető pénznek kellően a művészeti célra fordítását ellenőriztesse, hanem abba is bele szóljon, hogy Egressi Leart vagy Coriolant mikép fogja fel s adja elő? hogy a drámabíráló aesthikai bizottmány minő darabokat fogadjon el? vagy Kaulbach hogyan fesse Jeruzsálem szétrombolását? Ugy-e mindez nevetséges visszasságnak tetszenék, és a művész soha nem teremthet egy alakot sem azért mert az állam érdeke olyanúl kívánja, hanem csupán mivel az úgy szép. — A művészet és a tudomány öncél, a melyhez egy nemzetnek föl kell emelkednie, azt magából ki kell fejtenie, de a politika hullámzó

*) A protestans tanszabadságnak a világtörténetben egyik leg-
ragyogóbb példája, az igen buzgó vallásos Károly Lajos
pfalzi reform. választó fejedelemnek az a tette, hogy a soha
keresztyénné nem lett zsidó Spinozát „a philosophál-hatás
teljes szabadságának biztosításával“ a heidelbergi egyetembe
rendes tanárul hívta 1673-ban.

érdekeinek alárendelni soha nem szabad. És valamint az egyház, úgy az állam sem szólhat bele a habár maga által fizetett tanodák tanárainak előadásába s tudományos vizsgálódásába sem, miként nem szólhat bele a művész compositiójába. Igenis, az akadémiai vagy egyetemi jogtanárnak is joga és kötelessége, ha a tudomány úgy kívánja, bármely positiv törvénynek, az alkotmány bármely pontjának igaztalanságát, ha képes, akár az egész államszervezet rosszaságát érvekkel kimutatni, s hallgatóinak őszintén előadni. De nem szabad azt mondania, hogy ama törvényeket, melyeknek tarthatatlan rosszaságát kimutatta, el kell gázolniok, mielőtt az arra illetékes törvényhozó hatalom eltörölte őket (ez már lázítás volna), és addig ő maga is köteles ama bár nem igazságos törvényeket megtartani, mert ha áthágja, cselekedeteért kell hogy megbüntessék, de soha sem kathedrai és tudományos irányért s nézeteiért.

Ezeket láttam szükségeseknek a vizsgálat alá vett kérdés megfejtésére elmondani. Kissé inkább akartam hosszadalmas, s a többszöri ismétlésekkel unalmas lenni, csak-hogy a tárgyat lehetőleg minden oldaláról s minden lényegesebben érthető ellenvetés legyőzésével hozhassam tisztába, és bebizonyítva mutathassam ki, hogy a főtanodák a tudomány művelését illetőleg mind az egyháztól, mind az államtól teljesen független tudományos intézetek, s bennük a tanároknak erkölcsi kötelességük egyedül a tudományt szabadon szolgálni. *)

*) Megjelent a „Prot. Egyh. és Isk. lapok“ 1865. évi 12-dik s következő számaiban.